Вигадані фантазії

Передмова

Хоч, може, й не такі надумані, новели цієї книжки не відрізняються від попередніх. Дві з них, можливо, заслуговують на дещо більшу увагу: "Смерть і компас" та "Фунес — людина з феноменальною пам'яттю". Перша з них, попри її німецькі та скандинавські імена, відбувається в примарному Буенос-Айресі. Сумнівної слави вулиця Тулон — це Пасео-де-Хуліо, "Тріст-ле-Руа" — готель, у якому Герберт Еш одержав і, мабуть, не прочитав одинадцятий том ілюзорної енциклопедії. Коли новелу вже було написано, я подумав про те, щоб заповнити нею якомога більше часу та простору: помста могла перейти у спадщину; перша літера Імені могла бути вимовлена в Ісландії, друга в Мексиці, третя — в Індостані. Чи треба мені пояснювати, що хасиди включали в себе святих, а необхідність принести в жертву чотири життя, щоб здобути чотири літери, які складають Ім'я,— це фантазія, яку мені продиктувала форма моєї новели?

Буенос-Айрес, 29 серпня 1944 р.

Постскриптум 1956 р. Я додав до цієї серії ще три оповідання: "Південь", "Секта Фенікса" та "Кінець". Крім одного персонажа — Рекабаррена,— чия нерухомість і пасивність послужили мені для контрасту, я нічого, або майже нічого, не вигадав у короткому сюжеті останнього оповідання; все, що в ньому відбувається, неявно описане в одній знаменитій книжці, і я був перший, хто розкопав цей зміст або, принаймні, чітко його виклав. В алегорії Фенікса я поставив перед собою проблему розповісти про досить звичайний факт — факт Таємниці — в нерішучій і поступовій манері, яка зрештою приводить до незаперечного й очевидного наслідку; я не знаю, наскільки мені пощастило домогтись успіху. Щодо "Півдня", який, можливо, є одним з моїх найкращих

оповідань, то мені досить попередити читача, що його можна читати і як безпосередню розповідь про певні події, і зовсім по-іншому.

Шопенгауер, Де Квінсі, Стівенсон[162], Маутнер[163], Бернард Шоу[164], Честертон[165], Леон Блуа[166] складають різноплановий список авторів, яких я постійно перечитую. У христологічній фантазії, що має назву "Три версії Юдиної зради", я помічаю, як мені здається, далекий вплив останнього з них.

Х. Л. Б.

Фунес — людина з феноменальною пам'яттю

Я його згадую (хоч я не маю права промовляти це священне дієслово, лише один чоловік у світі мав таке право, і цей чоловік уже мертвий) з темною квіткою пасифлори в руці, яку він бачив так, як ніхто не міг її бачити, навіть якби дивився на неї від світанку до ночі, протягом усього свого життя. Я згадую його мовчазне індіанське обличчя, що здавалося навдивовижу далеким, за сигаретою. Згадую (так мені здається) його руки з витонченими довгими пальцями. Згадую, біля цих рук, горщик для чаю мате[167] з гербом Уругваю. Згадую жовту мату, якою було завішене вікно, з якимось затуманеним озерним краєвидом. Дуже добре згадую його голос, розмірений, невдоволений, з носовим призвуком, голос давнього жителя передмість, без сучасних італійських свистячих звуків. Я бачив його не більш як тричі, востаннє — 1887 року... Мені здається, було б дуже добре, якби всі ті, хто з ним зустрічався, написали про нього; моя розповідь, мабуть, була б найкоротшою і найменш інформативною, але не менш неупередженою, ніж усі інші в тому збірнику, який ви опублікуєте. Моє прикре аргентинське походження не дасть мені співати дифірамби — а цей жанр в Уругваї обов'язковий, коли йдеться про уругвайця. "Писака, піжон, буенос-айреський ферт!" Фунес не вимовив цих образливих слів, але я не маю найменшого сумніву в тому, що в його очах я був представником саме цього нікчемного племені. Педро Леандро Іпуче[168] написав, що Фунес був попередником надлюдини, "диким і недорікуватим Заратустрою"; я

не маю наміру з ним сперечатися, але не слід також забувати, що він був родом з Фрай-Бентоса, а це накладало певні невиліковні обмеження.

Мій перший спогад про Фунеса дуже чіткий. Я бачу його в березневих, а може, лютневих сутінках вісімдесят четвертого року. Мій батько в тому році повіз мене провести літо у Фрай-Бентосі. Разом з моїм кузеном Бернардо Аедо ми поверталися з маєтку Сан-Франсиско. Ми поверталися верхи на конях, співаючи, але то була не єдина причина мого радісного настрою. Після задушливого спекотного дня в небі почала формуватися величезна чорна хмара. Її підганяв південний вітер, дерева вже гнулися мало не до землі, і я боявся (і сподівався), що злива захопить нас на відкритому місці. Ми, можна сказати, мчали наввипередки з бурею. Незабаром ми вже звернули у вузенький провулок, який глибоко занурювався між двома високо піднятими, викладеними з цегли хідниками. Зненацька стало зовсім поночі; я почув швидкі й наче скрадливі кроки десь угорі; задерши голову, я побачив хлопця, який біг по високому напіврозваленому хіднику, наче по вузькій і напіврозваленій стіні. Пам'ятаю шаровари, альпаргати, пам'ятаю сигарету на тлі суворого обличчя, а вгорі над усім цим хмару, що вже затулила все небо. Несподівано Бернардо крикнув, звертаючись до хлопця:

— Котра година, Іренео?

Не глянувши на небо, не стишивши свій біг, той відповів:

— За чотири хвилини восьма, друже Бернардо Хуане Франсиско.

Голос був дзвінкий, насмішкуватий.

Я людина неуважна й відразу забув би про наведений вище діалог, якби мені не нагадав про нього кузен, підбурюваний (як мені здається) певним місцевим патріотизмом і бажанням висловити свою байдужість до глузливого величання його всіма трьома іменами.

Він розповів мені, що хлопець, якого ми зустріли у провулку, це такий собі Іренео Фунес, наділений деякими дивними рисами та здібностями,— наприклад, він усіх уникає і завжди може сказати точний час, не дивлячись на годинник. Він син місцевої прасувальниці Марії Клементіни, а його батьком декотрі називають лікаря з солеварні, англійця О'Коннора, а інші — дресирувальника чи слідопита з департаменту Сальто. Живе він з матір'ю, на вулиці, яка веде до маєтку "Лаври".

У вісімдесят п'ятому та вісімдесят шостому роках ми жили влітку в місті Монтевідео. У вісімдесят сьомому я знову поїхав до Фрай-Бентоса. Розпитав, як і годиться, про всіх знайомих, а наостанок дійшов і до "живого хронометра" — Фунеса. Мені відповіли, що його скинув необ'їжджений кінь у маєтку Сан-Франсиско, і він тепер паралізований — схоже, назавжди. Пригадую, як мене охопило відчуття чогось магічного, коли я почув цю звістку: того єдиного разу, коли я його бачив, ми скакали верхи на конях з маєтку Сан-Франсиско, а він біг над нами вгорі по високому хіднику. Сам факт, який повідомив мені кузен Бернардо, був схожий на сновидіння, складене з елементів того, що вже колись сталося. Мені сказали, що він не підводиться з ліжка, лежить, не відриваючи погляду від смоківниці за вікном або від павутини. Вечорами він дозволяв, щоб його підсунули до вікна. Гординя його доходить до того, що він удає, ніби лихо, яке його спостигло, стало для нього благодійним... Я двічі бачив його крізь віконні ґратки, які ніби грубо підкреслювали його становище вічного в'язня. Одного разу я бачив його нерухомим, з заплющеними очима; другого — він також не ворушився, але зосереджено дивився на духмяне стебло сантоніни.

На той час я не без певної марнославної пихи взявся за студіювання латини. У моїй валізі лежали "De viris illustribus"[169] Ломонда[170], "Thesaurus"[171] Кішри[172], коментарі Юлія Цезаря[173] й один з томів "Naturalis Historia"[174] Плінія, який переважав (і досі переважає) мої скромні можливості опанування латини. Усе стає відомо в малому містечку або в селі; Іренео у своєму ранчо на околиці незабаром довідався про прибуття цих незвичайних книг. Він надіслав мені листа,

барвистого й церемонного, в якому нагадав про нашу зустріч, на жаль, швидкоплинну, "дня сьомого лютого, року вісімдесят четвертого", згадав про великі послуги, які дон Ґреґоріо Аедо, мій дядько, що помер того самого року, "надав обом батьківщинам під час відважного походу на Ітусаїнґо", і просив дати йому почитати якийсь із томів, додавши до нього словник, "щоб я міг добре зрозуміти текст оригіналу, бо ще не знаю латини". Він обіцяв повернути мені книжки в доброму стані — й дуже швидко. Почерк був чудовий, літери виписані дуже чітко; орфографія того типу, яку закликав застосовувати Андрес Бельйо[175]: і замість y, j замість g. Спочатку я подумав, що це якийсь розіграш. Мої брати в перших запевнили мене, що ні, що це цілком у дусі Іренео. Я не знав, чому приписати — нахабству, невігластву чи дурості — переконаність у тому, що для прочитання текстів, написаних такою складною мовою, як латина, не треба іншого інструменту, крім словника; щоб цілком і відразу розвіяти його ілюзії, я передав йому "Gradus ad Parnassum"[176] Кішри і том Плінія.

Чотирнадцятого лютого мені надіслали телеграму з Буенос-Айреса, щоб я повертався негайно, бо мій батько почувається "не зовсім добре". Нехай простить мені Бог, але горде усвідомлення того, що я адресат термінової телеграми, бажання дати зрозуміти всьому Фрай-Бентосу, що м'яке формулювання телеграми не відповідає її справжньому змісту, спокуса драматизувати своє горе, вдаючи мужній стоїцизм, мабуть, перешкодили мені відчути справжній біль. Збираючи валізу, я помітив, що серед моїх книжок бракує "Сходинки до Парнасу" та першого тому "Природничої історії". "Сатурн" відпливав уранці, наступного дня; тож, повечерявши, я вирушив до Фунеса. Мене здивувало, що ніч була не менш задушлива, аніж день.

У пристойно прибраному ранчо мене зустріла мати Фунеса.

Вона сказала мені, що кімната Іренео у глибині дому і щоб я не дивувався, якщо в ній поночі, бо Іренео може годинами не запалювати свічки. Я перетнув вимощене плитами патіо[177] і крізь невеличкий коридор вийшов у друге патіо. Там я помітив одну виноградну лозину,

хоч темрява здалася мені непроникною. Потім почув високий, позначений насмішкуватими нотами голос Іренео. Цей голос говорив латиною; цей голос (що лунав з темряви) проказував з якоюсь протяглою втіхою чи то промову, чи молитву, чи заклинання. У невимощеному патіо лунали римські слова — моєму страхові вони здалися незрозумілими, нескінченними; згодом під час нескінченно тривалої розмови, яка відбулася в ту ніч, я довідався, що він читав перший абзац з двадцять четвертого розділу сьомої книги "Природничої історії"; останніми словами там були: ut nihil non iisdem verbis redderetur auditum[178].

Анітрохи не змінивши голосу, Іренео запросив мене увійти. Він лежав на ліжку й курив. Мені здається, я не бачив його обличчя до самого світанку, пригадую лише слабке світіння сигарети. Кімната трохи пахла вологістю. Я сів і розповів йому про телеграму та про хворобу батька.

Тепер я підходжу до найважчої частини своєї розповіді. Вона (читачеві вже пора про це знати) не має іншого сюжету, крім цього діалогу, який відбувся півстоліття тому. Я не переказуватиму його слова, точно відтворити їх уже неможливо. Спробую лише якомога правдивіше переказати зміст того, про що розповів мені Іренео. Непряма мова відтворює події віддалено й слабко, я знаю, що мені доведеться принести в жертву барвисту неповторність того, що сталося тієї ночі; нехай мої читачі просто спробують собі уявити бурхливий потік уривчастих періодів, який лився на мене тієї ночі.

Іренео почав з того, що став переказувати, латиною та іспанською, приклади дивовижної пам'яті, про які розповідалось у "Природничій історії": Кір[179], цар Персії, знав імена всіх воїнів свого війська; Мітридат Евпатор[180] судив своїх підданих двадцятьма двома мовами, якими люди розмовляли в його імперії; Симонід[181], винахідник мнемотехніки; Метродор[182], який славився своїм умінням точно повторювати почуте одного разу. Цілком щиро Іренео дивувався, що такі здібності можуть когось дивувати. Він сказав, що до того дощового вечора, коли його скинув кінь, він був таким самим, як і всі християни:

сліпим, глухим, безмозким, безпам'ятним. (Я спробував нагадати йому про його точне відчуття часу, про його пам'ять на власні імена; він пустив повз вуха мої слова). Дев'ятнадцять років він жив наче уві сні: дивився, нічого не бачачи, слухав, нічого не чуючи, забував про все, майже про все. Коли він упав, то втратив тяму; коли ж опритомнів, то сприйняття навколишнього світу було майже нестерпним — таким воно було багатим і таким до болю чітким, на нього навалилися також дуже давні спогади, серед яких були й найнезначущіші та найдрібніші. Незабаром він довідався, що його паралізувало. Цей факт його майже не схвилював. Він вирішив (він так відчув), що нерухомість — незначна плата. Адже тепер його сприйняття і пам'ять стали непомильними.

Ми одним своїм поглядом можемо схопити хіба що три келихи на столі; Фунес бачив усі листочки, грона та ягоди на виноградній лозині. Він знав усі форми хмар на південній частині неба, які висіли там удосвіта тридцятого квітня тисяча вісімсот вісімдесят другого року, й міг порівняти їх у своїх спогадах з прожилками на шкіряній оправі книжки, на яку він подивився лише один раз, і з візерунками піни, збуреної веслом у Ріо-Неґро напередодні битви під Кебрачо[183]. Ці спогади не були простими; кожен візуальний образ був пов'язаний з мускульними, тепловими та іншими відчуттями. Він міг точно пригадати всі свої сновидіння, всі свої марення. Двічі або тричі він відновлював цілий день; він ніколи не сумнівався у своїх реконструкціях, але кожна з них вимагала цілого дня. Він сказав мені: "Я зберігаю більше спогадів, аніж спогади всіх людей, що існували відтоді, як світ став світом". А ще він мені сказав: "Мої сни — як ваше неспання". І ще, вже десь перед світанком: "Моя пам'ять, сеньйоре, схожа на стічну канаву". Коло, накреслене на класній дошці, прямокутний трикутник, ромб — це ті форми, які ми повністю можемо собі уявити; з не меншою чіткістю Іренео міг уявити собі розкошлану гриву жеребця, череду худоби на гірському схилі, мінливі омахи полум'я й незліченні частинки попелу, ті зміни, які відбуваються з обличчям мерця під час тривалого жалобного сидіння біля нього. Правда, я не знаю, скільки зірок бачив він на небі.

Ось що він мені розповів; ані тоді, ані потім я анітрохи не сумнівався в правдивості його слів. У ті часи не було ані кінематографа, ані фонографів; важко, навіть неможливо також повірити, що хтось спробував здійснити бодай якийсь експеримент з Фунесом. Можна не сумніватися лише в тому, що ми живемо, відкладаючи на потім усе, що можна відкласти; мабуть, усі ми в глибині душі переконані, що ми безсмертні і що рано чи пізно кожна людина зробить усе і знатиме все.

А голос Фунеса й далі лунав з темряви.

Він розповів мені, що 1886 року вигадав оригінальну систему нумерації і що за кілька днів перейшов за двадцять чотири тисячі. Він її не записував, бо все, про що він бодай один раз подумав, уже не стиралося з його пам'яті. Його першим стимулом, гадаю, було невдоволення тим, що число "тридцять три" записується двома знаками і двома словами, а не одним словом і одним знаком. Свій безглуздий принцип він застосував і до інших чисел. Так, замість "сім тисяч тринадцять" він казав (наприклад) "Максимо Перес", замість "сім тисяч чотирнадцять" — "залізниця"; інші числа в нього називалися "Луїс Меліан Лафінур", "Олімар", "сірка", "сідло", "кит", "газ", "казан", "Наполеон", "Августин де Ведіа". Замість "п'ятсот" він казав "дев'ять". Кожне слово мало в нього свій особливий знак, таке собі ніби тавро; ці знаки іноді були дуже складними... Я намагався пояснити йому, що ця рапсодія ні з чим не пов'язаних слів була якраз суперечною системі нумерації. Я сказав йому, що 365 означає три сотні, шість десятків, п'ять одиниць — тобто тут присутній аналіз, якого немає в його числах, таких, наприклад, як "негр Тімотео" або "шматок в'яленого м'яса". Фунес не зрозумів мене або не захотів розуміти.

Локк[184] у сімнадцятому сторіччі винайшов (і відкинув) неможливу мову, в якій кожна окрема річ, кожен камінь, кожна пташка і кожна гілка мали свою власну назву; Фунес теж намагався створити аналогічну мову, але відмовився від неї, бо вона здалася йому надто загальною, надто двозначною. Бо Фунес не лише пам'ятав кожен листок на кожному дереві в кожному лісі, а й пам'ятав, якими вони були кожного

разу, коли він на них дивився або їх уявляв. Він вирішив звести кожен з прожитих ним днів до сімдесяти тисяч спогадів, які він потім мав намір позначити цифрами. Відмовитися від цього задуму його примусили два міркування: усвідомлення того, що така робота є нескінченною, й усвідомлення того, що вона є марною. Він прикинув, що, коли по нього прийде смерть, він іще не встигне розкласифікувати навіть спогади свого дитинства.

Два проекти, про які він мені розповів (нескінченний словник для натурального ряду чисел і непотрібний ментальний каталог усіх образів, що зберігаються в пам'яті), є безглуздими, проте позначені певною примарною величчю. Вони дозволяють нам відчути або уявити запаморочливий світ Фунеса. Не забуваймо, що він був майже неспроможний осмислювати загальні, платонівські ідеї. Йому не тільки було важко зрозуміти, що загальний символ "собака" включає в себе таку безліч окремих індивідів різних розмірів і різної форми, дратувало його ще й те, що собака, якого він бачив о третій годині чотирнадцять хвилин (бачив у профіль), має ту саму назву, що й собака, якого він побачив о третій з чвертю (побачив анфас). Своє власне обличчя в дзеркалі, свої власні руки він щоразу бачив уперше. Свіфт[185] пише, що імператор Ліліпутії бачив рух хвилинної стрілки; Фунес постійно бачив повільний розвиток процесу гниття або руйнування, карієсу, втоми. Він помічав наближення смерті, вологості. Він був самітним і проникливим спостерігачем багатоформного, недовговічного і майже нестерпно чіткого світу. Вавилон, Лондон і Нью-Йорк своїм сліпучим блиском затьмарюють свідомість людей; проте ніхто в густо-населених хмарочосах або на метушливих вулицях цих міст не відчував такого жару й такого нестерпного тиску реальності, які щодня й щоночі навалювалися на бідолашного Іренео в його вбогому південноамериканському передмісті. Йому було дуже важко заснути. Заснути означає відійти від світу; Фунес, лежачи горілиць на ліжку, бачив у темряві кожну тріщину й кожен карниз на тих будинках, які його оточували. (Повторюю, що найменш важливий з його спогадів був детальнішим і живішим, аніж наше сприйняття фізичної втіхи або фізичного болю). У східній частині міста, ще не розбитій на квартали,

були будівлі нові, незнайомі. Фунес уявляв їх собі чорними, ніби виготовленими з однорідної тьми; щоб заснути, він обертав обличчя в їхньому напрямку. Він також мав звичай уявляти, що лежить на дні річки, а течія перекидає його й розчиняє.

Він легко вивчив англійську, французьку, португальську та латинську мови. Проте я підозрюю, що він був не дуже спроможний мислити. Мислити — це забувати про відмінності, узагальнювати, абстрагувати. У наповненому по вінця світі Фунеса не було нічого, крім подробиць, до того ж тих, які безпосередньо спостерігалися.

Обережне сяйво світанку проникло з невимощеного патіо в кімнату.

І тоді я побачив обличчя того голосу, який проговорив усю ніч. Іренео було дев'ятнадцять, він народився 1868 року, проте мені він здався монументальним, як бронзовий пам'ятник, стародавніший, ніж Єгипет, стародавніший, ніж пророцтва та піраміди. Я подумав, що кожне з моїх слів (і кожен з моїх жестів) назавжди залишиться в його невблаганній пам'яті; страх примножити непотрібні рухи скував моє тіло.

Іренео Фунес помер 1889 року від запалення легенів.

Форма шаблі

Його обличчя було спотворене бридким шрамом; попеляста й майже досконала дуга одним кінцем доторкалася до скроні, а другим — до вилиці. Його справжнє ім'я не має значення; усі в Такуарембо називали його "англієць з Ла Колорадо". Господар цієї землі, Кардосо, не хотів продавати маєток, але кажуть, ніби англієць знайшов дуже переконливий аргумент: відкрив йому таємницю свого шраму. Англієць приїхав з кордону, з Ріу-Ґранді-ду-Сул; ходили чутки, ніби у Бразилії він був контрабандистом. Тут були поля, що заросли травою, водопої пересихали, й вода в них була гірка; англієць, намагаючись привести ці землі до ладу, працював разом зі своїми пеонами[186]. Розповідають,

ніби він був суворий до жорстокості, але бездоганно справедливий. Розповідають також, ніби він любив випити; десь двічі-тричі на рік він замикався на своєму польовому ранчо, а через два або три дні виходив звідти, ніби після битви або непритомності, блідий, тремтячий, змучений і такий самий деспотичний, як і раніш. Пригадую його склисті очі, худе й енергійне тіло, сиві вуса. Він мало спілкувався з людьми — іспанською мовою говорив погано, перемішуючи слова місцевої говірки з бразильськими. Пошти він не одержував — крім кількох ділових листів та проспектів на рік.

Коли останнього разу я об'їздив північні департаменти, вода у струмку Караґато піднялася дуже високо, примусивши мене попросити притулку на ніч у "Ла Колораді". Уже через кілька хвилин я помітив, що господар не дуже радий моїй появі, тож я доклав певних зусиль, аби сподобатись англійцеві, і звернувся до найбільш сліпої з людських пристрастей — патріотизму. Я сказав йому, що непереможна та країна, в якій панує англійський дух. Мій співрозмовник погодився зі мною, але тут-таки з посмішкою додав, що він не англієць. Він ірландець, з Данґарвана. Сказавши це, він умить замовк, ніби несамохіть відкрив мені якусь таємницю.

Повечерявши, ми вийшли подивитися на небо. Воно прояснилось, але за крутими горами Півдня, що були посмуговані блискавицями, шаленіла ще одна гроза. Пеон, який подавав нам вечерю, повернувся до занедбаної вітальні з пляшкою рому. Ми пили довго і мовчки.

Не знаю, котра була година, коли я помітив, що сп'янів; не знаю, що мене на це штовхнуло — натхнення, збудження чи нудьга,— але я запитав, звідки в нього той шрам. Вираз обличчя в англійця змінився; протягом кількох секунд мені здавалося, що він попросить мене покинути його дім. Але потім він сказав своїм звичним голосом:

— Гаразд, я розповім вам історію свого поранення, але з однією умовою: я не пом'якшуватиму жодної з найганебніших подробиць, жодної обставини з тих, які привели мене до безчестя.

Я не заперечував, і ось та історія, яку він мені розповів, змішуючи англійську мову з іспанською та португальською.

"Десь 1922 року в одному з містечок Коннота я був одним з тих багатьох, котрі таємно боролися за незалежність Ірландії. З моїх тодішніх товаришів деякі вижили, щоб потім зайнятися мирними справами; інші, як не парадоксально, воюють на морях або в пустелі під англійським прапором; один, з усіх найдостойніший, помер удосвіта на подвір'ї однієї з військових казарм, розстріляний іще сонними солдатами; інші (чия доля була не найгіршою) віддали своє життя в мало кому відомих і майже таємних битвах громадянської війни. Ми були республіканцями, католиками; ми були, як мені здається, романтиками. Ірландія була для нас не лише утопічним майбутнім і нестерпним теперішнім, вона була гірким і солодким міфом, круглими баштами й червонястими болотами, ненавистю Парнелла[187] і грандіозними епопеями, в яких розповідається про викрадення биків, що в інших перевтіленнях були героями, а ще в інших — рибами або горами... Одного вечора, якого я ніколи не забуду, до нас прибув член нашої організації з Манстера: такий собі Джон Вінсент Мун.

Йому було близько двадцяти років. Худий і млявий, він справляв неприємне враження якоїсь безхребетної істоти. З палкою й марнославною переконаністю він перечитав майже всі сторінки якогось комуністичного підручника; діалектичний матеріалізм він використовував як засіб урвати будь-яку дискусію. Причин, з яких одна людина може ненавидіти або любити іншу, існує безліч, але Мун зводив усесвітню історію до банальних економічних суперечностей. Він знай твердив, що тріумф революції неминучий. Я сказав йому, що лише "джентльмен" може присвятити себе справі, яка наперед приречена на поразку... Була вже ніч; ми сперечалися в коридорі, потім на сходах, потім на безлюдних вулицях. Судження Муна справляли на мене менше враження, ніж його безапеляційний менторський тон. Наш новий товариш не сперечався; він просто повідомляв свою думку — з виразом зневаги й роздратування.

Коли ми дійшли до останніх будинків, нас оглушила несподівана стрілянина. (До того чи після того ми проходили повз глуху стіну якоїсь фабрики або казарми). Ми шмигнули в якусь невимощену вуличку. Солдат, що здавався велетенським на тлі хатини, яку він підпалив, вибіг з неї на вулицю й криком наказав нам зупинитися. Я прискорив ходу, але мій товариш за мною не йшов. Я обернувся: Джон Вінсент Мун стояв нерухомо, зачарований і наче прикутий до землі жахом. Я побіг назад, одним ударом кулака збив з ніг солдата, струснув Вінсента Муна, вилаяв його і звелів бігти за мною. Я мусив схопити його за руку; страх паралізував йому ноги. Ми кинулися навтіки крізь ніч, що палахкотіла пожежами. Навздогін нам пролунав постріл з рушниці; куля зачепила праве плече Муна; коли ми бігли між соснами, він схлипував і ридав.

Тієї осені 1922 року я знайшов собі притулок у маєтку генерала Берклі. Генерал (з яким мені ніколи не довелося зустрітись) обіймав тоді якусь адміністративну посаду в Бенгалії. Будинок був споруджений менш як сто років тому, але був уже занедбаний і похмурий, з багатьма недоладними коридорами та нікому не потрібними холами. Нижній поверх займали музей та величезна бібліотека, де були зібрані суперечливі книги сумнівного змісту, що претендували на висвітлення історії дев'ятнадцятого сторіччя. Ятагани з Нішапура[188], здавалося, досі зберігали на своїх кривих лезах вихор і шал битви. Ми увійшли (так мені пригадується) крізь двері чорного ходу. Мун тремтячими й пересохлими губами промурмотів, що наша нічна пригода була вельми цікавою. Я оглянув його рану, приніс йому філіжанку чаю. І переконався, що в нього на плечі не рана, а легка подряпина. Зненацька він пробелькотів розгублено й спантеличено:

— А ви наражали себе на неабияку небезпеку.

Я сказав, щоб він цим не переймався. (Правила громадянської війни зобов'язували мене вчинити так, як я вчинив; а крім того, арешт бодай одного з членів нашої організації міг завдати великої шкоди всій нашій справі.)

Наступного дня до Муна повернувся весь його апломб. Він узяв сигарету, яку я йому запропонував, і став суворо допитувати мене "про економічні ресурси нашої революційної партії". Його запитання були дуже конкретними. Я сказав йому (і це була правда), що наше становище дуже тяжке. На південних околицях міста тріскотіли безперервні постріли. Я сказав Мунові, що нас чекають товариші, й пішов у свою кімнату, щоб узяти там пальто й револьвер. Коли повернувся, Мун лежав, витягшись на дивані, з заплющеними очима. Він сказав, що в нього жар, і поскаржився на гострий біль у плечі.

І тоді я зрозумів, що його боягузтво невиліковне. Я збентежено порадив йому берегти себе й попрощався. Мені було вкрай ніяково перед цим чоловіком з його страхом, так ніби я сам був боягузом, а не Вінсент Мун. Адже до всього, що робить один чоловік, якоюсь мірою причетні всі люди. Через те немає нічого несправедливого в тому, що непослух в одному саду спричинив прокляття, яке впало на весь рід людський; і цілком справедливо, що розп'яття на хресті одного єврея вистачило для його спасіння. Мабуть, Шопенгауер має рацію: я — це інші, кожна людина — це всі люди. Шекспір, у якомусь розумінні,— це той-таки жалюгідний Джон Вінсент Мун.

Ми прожили дев'ять днів на величезній віллі генерала. Про жахіття та світлі години війни я вам не скажу нічого. Мій намір — розповісти вам про цей шрам, який спотворив моє обличчя. Ті дев'ять днів у моїй пам'яті злилися в один день, крім передостаннього, коли ми вдерлися до казарми й змогли помститися за шістнадцятьох — смерть за смерть — наших товаришів, розстріляних в Елфіні. Я вийшов з дому десь на світанку, у вранішніх сутінках. Пізно ввечері повернувся. Мій товариш чекав мене на другому поверсі — рана не дозволяла йому спуститися на перший. Я пригадую, що він тримав у руці книжку зі стратегії, чи то Мода[189], чи то Клаузевіца[190]. "Моя улюблена зброя — артилерія",— признався він мені одного вечора. Він розпитував про наші плани, мав звичай критикувати їх або коригувати. З осудом говорив про "нашу вбогу економічну базу" і з догматичною та похмурою впевненістю провіщав нам трагічний фінал. "C'est une affaire flambee"[191],—

мурмотів він. Здавалося, він хотів довести мені, що його фізичне боягузтво — дрібничка порівняно з його явною розумовою перевагою. Так минули, краще або гірше, всі дев'ять днів.

На десятий місто цілком опинилося в руках Black and Tans[192]. Мовчазні вершники патрулювали вулиці; вітер доносив запах попелу й диму. На одному з перехресть я побачив труп застреленого чоловіка, але набагато впертіше в пам'яті збереглась інша картина. Манекен посеред майдану, по якому стріляють солдати, тренуючись у влучності... Того дня я вийшов з дому вдосвіта, а повернувся десь опівдні. Мун у бібліотеці розмовляв з кимось; тон його голосу мені підказав, що він розмовляє по телефону. Потім я почув своє ім'я; потім — що повернусь я о сьомій; він просив, щоб мене схопили, коли я перетинатиму сад. Мій розважливий друг дуже розважливо мене зраджував. Я почув, як він вимагає для себе гарантій особистої безпеки.

Тут моя пам'ять затуманюється і плутається. Знаю тільки, що я гнався за зрадником темними моторошними коридорами й по сходах, які опускалися на запаморочливу глибину. Мун знав цей дім дуже добре, значно ліпше, ніж я. Раз чи двічі я втрачав його з очей. Але я все ж таки його наздогнав, перш ніж солдати встигли мене схопити. З генеральської колекції, розвішаної на стіні, зірвав шаблю: тим сталевим ятаганом я навіки поставив тавро на його обличчя, такий собі кривавий півмісяць. Борхес, я вас не знаю і тому вирішив розповісти вам усе, як було. Зневагу від людини незнайомої мені витерпіти легше".

На цих словах оповідач замовк. Я помітив, що руки в нього тремтять.

— А Мун? — запитав я.

— Забрав свої юдині гроші й утік до Бразилії. Того вечора він бачив, як п'яні солдати на майдані розстрілюють манекен.

Я марно чекав, коли він продовжить свою історію. Нарешті попросив його, щоб він її продовжив.

І тоді в нього вихопився болісний стогін, і він тремтячою рукою показав на свій блідий і кривий рубець.

— Ви мені не вірите? — пробелькотів він.— Не бачите, що я ношу на обличчі тавро своєї ганьби? Я розповів вам цю історію в такий спосіб, щоб ви дослухали її до кінця. Це я зрадив людину, яка мене врятувала. Це я — Вінсент Мун. А тепер зневажайте мене.

Тема зрадника і героя

So the Platonic Year

Whirls out new right and wrong?

Whirls in the old instead;

All men are dancers and their tread

Goes to the barbarous clangour of a gong.

W. B. Yeats. "The Tower" [193]

Під очевидним впливом Честертона (талановитого винахідника вишуканих таємниць) та придворного радника Ляйбніца (який винайшов наперед установлену гармонію) я вигадав цей сюжет, який, можливо, вдосконалю дозвільними вечорами, але який і в цьому вигляді достатньо виправдовує мій намір. Йому бракує подробиць, дещо треба буде з'ясувати, уточнити; цілі зони цієї історії мені ще треба буде відкрити; сьогодні, 3 січня 1944 року, я її бачу так.

Дія відбувається у пригніченій і непокірній країні: у Польщі, в Ірландії, у Венеціанській республіці, в одній з південноамериканських або балканських держав... Відбувалася, якщо висловитися точніше, бо хоч оповідач і є нашим сучасником, але історія, яку він розповідає, сталася в середині або на початку дев'ятнадцятого сторіччя. Візьмімо (для зручності розповіді) Ірландію; скажімо, 1824 р. Оповідача звуть Раєн, він доводиться правнуком молодому, хороброму, вродливому, жорстоко вбитому Ферґюсові Кілпатріку, чия могила була загадково осквернена, чиє ім'я прикрашає вірші Браунінга[194] та Гюґо[195], чия статуя височіє на сірій горі серед рудих боліт.

Кілпатрік був змовником, таємним і уславленим вождем змовників; подібно до Мойсея, який з Моаву бачив удалині Край Обіцяний, але так і не зміг ступити на його землю, Кілпатрік загинув напередодні переможного повстання, яке він омріяв, обміркував і ретельно підготував. Наближається сота річниця від дня його смерті; обставини злочину залишаються загадковими; Раєн, який хоче написати біографію героя, відкриває, що загадка його загибелі виходить за межі суто детективного розслідування. Кілпатріка вбили в театрі, британська поліція вбивцю так і не знайшла; історики стверджують, що ця невдача аніскільки не затьмарює її славу, бо схоже, що вбивство було справою рук цієї ж таки поліції. Раєна бентежать й інші обставини загадкової смерті. Вони позначені елементами певної циклічності: у них ніби повторюються або сполучаються факти з віддалених регіонів, з далеких епох. Так, усім відомо, що агенти поліції, які оглядали труп героя, знайшли при ньому запечатаного листа, в якому його застерігали, що з'являтися йому того вечора в театрі було небезпечно; так і Юлій Цезар, коли він йшов у те місце, де його чекали кинджали друзів, одержав листа, якого не встиг прочитати, де його повідомляли про зраду й називали імена зрадників. Дружина Цезаря, Кальпурнія, бачила вві сні, як руйнується башта, яку Сенат звелів вибудувати на честь Цезаря. Напередодні смерті Кілпатріка по всій країні поширилася хибна анонімна чутка, що згоріла кругла башта Кілґарвана, й це могло здатися поганим провістям, бо Кілпатрік народився в Кілґарвані. Ці (та інші) аналогії між історією Цезаря та історією ірландського змовника дають

Раєну підстави припустити, що існує таємна форма часу, існує схема, лінії якої повторюються. Він подумав про схему децимальну, яку вигадав Кондорсе[196]; про морфології, запропоновані Гегелем[197], Шпенґлером[198] і Віко[199]; про людей Гесіода[200], котрі виродилися, перейшовши від золотого віку до залізного. Він подумав також про переселення душ, учення, яке наповнювало жахом письмена кельтів і яке той-таки Цезар приписував британським друїдам; подумав, що до того як стати Ферґюсом Кілпатріком, Ферґюс Кілпатрік був Юлієм Цезарем. З цих циклічних лабіринтів Раєна виводить один дивний збіг, але цей збіг одразу заводить його в інші лабіринти, ще заплутаніші й різнорідніші: деякі слова жебрака, що розмовляв з Кілпатріком у день його смерті, були передбачені Шекспіром у трагедії "Макбет". Уже те, що історія наслідує історію, примушувало замислитись; але щоб історія наслідувала літературу — це просто неможливо було собі уявити... Раєн розкопує, що 1814 року Джеймс Александер Нолан, найстарший з товаришів героя, переклав на ґельську мову головні драми Шекспіра; серед них і "Юлія Цезаря". Він також знаходить в архівах рукописну статтю Нолана про швейцарські "Festspiele", грандіозні мандрівні театральні вистави, які вимагають участі тисяч акторів і повторюють історичні події в тих самих містах і горах, де вони колись відбувалися. Ще один неопублікований документ відкриває йому, що за кілька днів до своєї смерті Кілпатрік, головуючи на своїх останніх зборах, підписав смертний вирок зрадникові, чиє ім'я було замазане. Цей вирок не узгоджується з милосердною вдачею Кілпатріка. Раєн досліджує цю справу (його дослідження — одна з прогалин у моєму сюжеті), і йому вдається розшифрувати загадку.

Кілпатрік знайшов свою смерть у театрі, але театром було також усе місто, а акторів був легіон, і драма, яка увінчалася його смертю, тривала багато днів і багато ночей. Ось як усе було.

2 серпня 1824 року відбулася зустріч змовників. Країна визріла для повстання, а проте щось усе-таки було негаразд. Серед змовників, які зібралися на свої збори, був зрадник. Ферґюс Кілпатрік доручив Ноланові викрити зрадника. Нолан виконав доручення: перед усіма

зборами він оголосив, що зрадник — сам Кілпатрік. Неспростовними доказами він довів правдивість свого звинувачення. Змовники ухвалили своєму вождю смертний вирок. Той сам підписав свій вирок, але просив, щоб його страта не зашкодила батьківщині.

Тоді в Нолана виник незвичайний задум. Ірландія боготворила Кілпатріка; найменша підозра в його непорядності могла зірвати повстання; Нолан запропонував план, який мав перетворити страту зрадника на засіб визволення батьківщини. Він запропонував, щоб засуджений помер від рук невідомого вбивці за умисне драматичних обставин, які закарбуються в пам'яті народу й прискорять повстання. Кілпатрік дав клятву, що візьме участь у цьому проекті, який давав йому нагоду спокутувати свою провину й буде здійснений через його смерть.

Нолана підганяв час, і він не встигав самостійно опрацювати всі обставини досить складної вистави; довелося запозичити ідею-плагіат в іншого драматурга, у ворога-англійця Вільяма Шекспіра. Нолан вирішив повторити деякі сцени з "Макбета" та з "Юлія Цезаря". Публічна і таємна вистави забрали кілька днів. Засуджений приїхав у Дублін, розмовляв з людьми, діяв, молився, проклинав, промовляв патетичні слова, і кожна з цих дій, які потім підхопить слава, була наперед обміркована Ноланом. Сотні акторів співпрацювали з головним героєм. Ролі деяких були дуже складними; ролі інших — миттєвими. Те, що вони тоді казали й робили, продовжить своє життя у книгах з історії, у палкій патріотичній пам'яті Ірландії. Кілпатрік, захоплений цією ретельно опрацьованою роллю, яка водночас спокутувала його провину й вела його до загибелі, не раз збагачував своїми імпровізованими діями та словами текст свого судді. Так розгорталася в часі ця багатолюдна драма, аж поки 6 серпня 1824 року в ложі з чорними завісами, яка провіщала майбутню ложу Лінкольна[201], жадана куля нарешті пробила груди зрадника й героя, і той, захлинаючись кров'ю, ледве встиг промовити передбачені його роллю останні слова.

У виставі, яку підготував Нолан, уривки, запозичені у Шекспіра, були менш драматичними; Раєн підозрює, що автор вставив їх умисне, щоб

якась особа в майбутньому змогла докопатися до правди. Він розуміє, що й він утворює невід'ємну частину задуму Нолана... Після напружених роздумів він вирішує не повідомляти про своє відкриття. Він публікує книжку, яка прославляє героя; мабуть, і це у сценарії було передбачено.

Смерть і компас

Присвячується Манді Моліні Ведіа

З тих багатьох проблем, які турбували зухвалу проникливість Ленрота, жодна не була такою незвичайною,— такою абсолютно незвичайною, я сказав би,— як ціла низка кривавих подій, що досягли кульмінації в маєтку "Тріст-ле-Руа" серед густих і постійних евкаліптових пахощів. Це правда, що Ерікові Ленроту не пощастило перешкодити останньому злочину, але не випадає сумніватися в тому, що він його передбачив. Не вдалося йому також з'ясувати, хто вбив злощасного Ярмолинського, зате він відгадав таємну систему злочинного циклу та участі в ньому Реда Шарлаха на прізвисько Шарлах Денді. Цей злочинець, як і багато інших, заприсягнувся честю, що вб'є Ленрота, але цей останній ніколи не давав себе залякати. Ленрот вважав себе чистим мислителем, таким собі Оґюстом Дюпеном[202], але в ньому було щось від авантюриста і навіть від азартного гравця.

Перший злочин стався в готелі "Отель дю Нор", височенна призма якого домінує над гирлом річки з його водами кольору пустелі. У цю вежу (яка так успішно сполучає в собі гидку білизну санаторію, структуру в'язниці з одноманітністю її камер і загальний вид непривабливої будівлі) прибув третього грудня делегат з Подольська на Третій Конгрес Талмудистів[203] доктор Марсело Ярмолинський, чоловік із сивою бородою і сірими очима. Ми ніколи не довідаємося, чи сподобався йому "Отель дю Нор": він прийняв його з тим самим смиренням, яке дозволило йому витримати три роки війни в Карпатах і три тисячі років гніту та погромів. Йому надали спальний номер на поверсі R, навпроти suite[204] в якому з шиком розташувався тетрарх Галілеї. Ярмолинський повечеряв, відклав на наступний день

прогулянку незнайомим містом, розмістив у стінній шафі чимало своїх книжок і зовсім мало одягу та ще до півночі погасив світло. (Так розповів шофер тетрарха, який спав у сусідній кімнаті. Четвертого грудня об одинадцятій з трьома хвилинами ранку йому зателефонував редактор "Yidische Zaitung"; доктор Ярмолинський не відповів на дзвінок; його знайшли в номері з уже трохи потемнілим обличчям, майже голого під великим анахронічним плащем. Він лежав недалеко від дверей, які виходили в коридор; у його грудях зяяла глибока рана від удару кинджалом. Десь години через дві, у тій самій кімнаті, в оточенні журналістів, фотографів і жандармів, комісар Тревіранус і Ленрот з усією серйозністю обговорювали цю проблему.

— Я не бачу тут ніякої загадки,— сказав Тревіранус, величним жестом змахнувши сигарою.— Усім відомо, що тетрарх Галілеї володіє найкращими у світі сапфірами. Злодій, який хотів їх украсти, помилково потрапив до цієї кімнати. Ярмолинський підхопився з ліжка. Злодію нічого не залишалось, як убити його. Як вам ця гіпотеза?

— Гіпотеза ймовірна, але не дуже цікава,— відповів Ленрот.— Ви скажете мені, що реальність не бере на себе ніяких зобов'язань бути цікавою. А я вам відповім, що реальність справді може не давати такого зобов'язання, але не гіпотези. У тій гіпотезі, яку пропонуєте ви, випадок бере надто велику участь. Перед нами мертвий рабин, і я віддав би перевагу суто рабинському поясненню, а не уявним пригодам уявного злодія.

Тревіранус тоном явного невдоволення заперечив:

— Рабинські пояснення мене не цікавлять, мене цікавить, як зловити того, хто заколов цього мало кому відомого бідолаху.

— Не такого вже й мало відомого,— поправив його Ленрот.— Ось повне зібрання його творів.

І він показав на полицю стінної шафи, де стояв цілий ряд томів: "Виправдання кабали", "Огляд філософії Роберта Флада[205]", буквальний переклад "Сефер Єціра"[206], "Біографія Ваала Шема[207]", "Історія секти хасидів", монографія (німецькою мовою) про Тетраґраматон[208] і друга монографія — про ймення Бога у П'ятикнижжі[209].

Комісар подивився на ці книги зі страхом, мало не з огидою. Потім засміявся.

— Я всього лиш скромний християнин,— сказав він.— Забирайте всю цю макулатуру, якщо бажаєте. Я не маю часу на те, щоб шукати якийсь глузд у єврейських забобонах.

— Можливо, цей злочин якраз і належить до історії єврейських забобонів,— промурмотів Ленрот.

— Як і християнство,— наважився втрутитися до розмови редактор "Yidische Zaitung".

Він був короткозорий, дуже сором'язливий і не вірив у Бога.

Ніхто йому не відповів. Один з поліціянтів дістав з невеличкої друкарської машинки аркуш паперу з такою не дуже зрозумілою фразою:

Вимовлена перша літера Імені.

Ленрот і не подумав усміхнутися. Несподівано перетворившись на бібліофіла або гебраїста, він наказав, щоб книжки вбитого спакували, й відніс їх до свого кабінету. Байдужий до поліційного розслідування, він заходився їх вивчати. Одна з книжок (великий ін-октаво) ознайомила його з ученням Ізраеля Баала Шем Това, засновника секти Благочестивих; друга — з благодатними і жахливими діями

Тетраґраматона, що є незбагненним і недоступним для вираження Ім'ям Бога; третя — з тезою, що Бог має таємне ім'я, в якому зберігається (як у скляній сфері, що належала, за переказами персів, Александрові Македонському) Його дев'ятий атрибут — вічність, тобто безпосереднє знання всього, що буде, що є і що було у всесвіті. Традиція налічує дев'яносто дев'ять імен Бога; гебраїсти приписують недосконалість цього числа магічному страхові перед парними числами; хасиди намагаються зробити звідси логічний висновок, що ця прогалина вказує на існування сотого імені — Абсолютного Імені.

Від цього вдосконалення власної ерудиції його відірвав через кілька днів прихід редактора "Yidische Zaitung". Він хотів поговорити про вбивство; Ленрот волів обмінятися з ним думками про різні імена Бога; тоді журналіст надрукував статтю у три шпальти, в якій розповідав, що детектив Ерік Ленрот присвятив свій час вивченню імен Бога, сподіваючись, що це йому допоможе розкрити ім'я вбивці. Ленрот, який звик до притаманних газетам спрощень, не став обурюватися. Один з тих крамарів, які відкрили, що кожну людину можна переконати купити будь-яку книжку, опублікував популярне видання "Історії секти хасидів".

Друге вбивство було вчинено вночі третього січня в найзанедбанішому з пустельних і малонаселених західних передмість столиці. Перед світанком один з жандармів, які верхи об'їздили ці пустирища, побачив чоловіка в пончо, що лежав під дверима старої фарбувальні. Його затверділе обличчя було, наче маскою, покрите засохлою кров'ю; у грудях зяяла глибока рана від удару кинджалом; на стіні над жовтими та червоними ромбами було написано кілька слів — жандарм зумів прочитати їх... Того вечора Тревіранус і Ленрот вирушили на це далеке місце злочину. Праворуч і ліворуч від їхньої машини місто поступово відступало, все більшим ставало склепіння неба, а будинки зустрічалися дуже рідко, зате у вічі впадали або складена з цегли піч, що стояла окремо, або самітна тополя. Нарешті вони доїхали до того злощасного місця — однієї з останніх вуличок міста з рожевими глиняними мурами, що наче віддзеркалювали навдивовижу яскраве світло призахідного сонця. Убитий уже був опізнаний. Це був Даніель

Симон Асеведо, чоловік досить відомий на передмістях Півночі, спочатку візник, потім — найманий заводій бійок на виборчих кампаніях, він потім опустився до ремесла злодія і навіть донощика. (Особливий стиль убивства здався обом слідчим цілком адекватним: Асеведо був одним з останніх представників тієї генерації бандитів, які воліли працювати ножем, а не револьвером). Крейдою на стіні були написані такі слова:

Вимовлена друга літера Імені.

Третій злочин стався вночі третього лютого. Незадовго до першої в кабінеті комісара Тревірануса задзвонив телефон. Таємничим і гортанним голосом, у якому звучала неприхована жадібність, невідомий сказав, що його звуть Ґінзберґ (чи Ґінзбурґ) і що за відповідну винагороду він готовий надати відомості, які мають стосунок до двох жертвоприношень — Асеведо та Ярмолинського. Незграйна какофонія свистків та ріжків заглушила голос донощика. Після цього зв'язок урвався. Не відкидаючи можливості, що з ним просто пожартували (зрештою, то були дні карнавалу), Тревіранус з'ясував, що розмовляли з "Liverpool House", таверни на вулиці Тулон — тієї злачної вулиці, де співіснують косморама й молочарня, бордель і продавці біблій. Тревіранус поговорив з хазяїном закладу. Той (Блек Фіннеґан, колишній ірландський злочинець, пригнічений і стривожений за репутацію своєї таверни, розповів, що останнім, хто скористався телефоном закладу, був його пожилець на ім'я Ґрифіус, який щойно вийшов з кількома друзями. Тревіранус негайно вирушив до "Liverpool House". Ось що йому розповів шинкар. Тиждень тому Ґрифіус винайняв кімнату на другому поверсі, над самим баром. Це чоловік з тонкими рисами обличчя, з нічим не прикметною сивою бородою, в досить убогому чорному одязі; Фіннеґан (бо він, як здогадувався Тревіранус, призначав ту кімнату для зовсім інших потреб) зажадав плату, що явно була надмірною; Ґрифіус негайно заплатив усю названу суму. Він майже не виходить, вечеряє й обідає в себе в кімнаті, і в барі навряд чи знають його в обличчя. Сьогодні ввечері він спустився, щоб зателефонувати з контори Фіннеґана. В цей час біля таверни зупинився двомісний екіпаж. Машталір залишився сидіти на передку, але декотрі з завсідників бару

помітили, що він був у масці ведмедя. З екіпажа зійшли двоє арлекінів; обидва були низенькі на зріст, і ніхто не зміг би не помітити, що вони добряче нализалися. Під завивання ріжків вони вдерлися до контори Фіннеґана й кинулися обіймати Ґрифіуса, який начебто їх упізнав, але великої радості не виявив; вони обмінялися кількома словами на ідиші — він говорив низьким гортанним голосом, вони — голосами фальшивими й високими — й піднялися в його кімнату. Через чверть години усі троє вийшли звідти, радісні й задоволені; Ґрифіус хитався і здавався таким же п'яним, як і двоє інших. Високий, злегка похитуючись, він ішов між двома арлекінами в масках. (Одна з жінок у барі пригадала жовті, червоні та зелені ромби на їхньому одязі). Двічі він спіткнувся; обидва рази арлекіни його підхопили. Всі троє сіли в екіпаж і поїхали до найближчої гавані, яка мала прямокутну форму. Вже стоячи на підніжці екіпажа, останній арлекін нашкрябав на стіні таверни безсоромний малюнок і написав кілька слів.

Тревіранус прочитав ті слова. Як і слід було чекати, там було написано:

Вимовлена остання літера Імені.

Потім він ретельно оглянув кімнату Ґрифіуса-Ґінзберґа. На підлозі кров'ю була чітко накреслена зірка. По кутках лежали недопалки сигарет угорської марки; у шафі стояла книжка латинською мовою — "Philologus hebraeo-graecus"[210] (1739) Лейсдена[211] — з кількома рукописними позначками. Тревіранус подивився на неї лютим поглядом і послав по Ленрота. Цей, навіть не скинувши капелюха, поринув у читання, тоді як комісар допитував свідків можливого викрадення, які давали йому суперечливі відомості. О четвертій годині обидва вийшли. На звивистій вуличці Тулон, ступаючи по серпантину, який залишився від недавнього карнавалу, Тревіранус сказав:

— А що як події сьогоднішньої ночі — звичайнісінький фарс?

Ерік Ленрот посміхнувся й з усією серйозністю прочитав уривок (який він підкреслив) з тридцять третього міркування "Philologus":

— Dies Judaeorum incipit a solis occasu usque ad solis occasum diei sequentis. Що означає,— додав він,— "єврейський день починається в сутінки і триває до сутінків наступного дня".

— Це і є ті найцінніші відомості, які ви роздобули сьогоднішньої ночі? — запитав його співрозмовник, спробувавши надати своєму голосу виразу дошкульної іронії.

— Ні. Найціннішим є одне слово, яке промовив Ґінзберґ.

Вечірні газети не проминули увагою ці злочини, що повторювалися з такою періодичністю. "Хрест Меча" протиставив їм ідеальну дисципліну та порядок, які панували на останньому Конгресі Пустельників; Ернст Паласт у газеті "Мученик" суворо накинувся на "гідну найкатегоричнішого осуду повільність таємного і жалюгідного погрому, якому знадобилося три місяці, щоб ліквідувати трьох євреїв"; "Yidishe Zaitung" відкинула моторошну гіпотезу про антисемітську змову, "хоч багато проникливих умів не бачать іншого розв'язання жахливої таємниці трьох убивств"; найуславленіший серед найманих убивць Півдня Денді Ред Шарлах заприсягся, що на його території ніколи не буде місця для таких злочинів, і звинуватив комісара Франца Тревіранса у злочинній недбалості.

Цей останній одержав у ніч на перше березня великого запечатаного конверта. Розкривши його, він витяг звідти листа, підписаного "Барух Спіноза", і детальний план міста, явно видертий з якогось путівника. У листі провіщалося, що третього березня не буде скоєно четвертий злочин, бо фарбувальня у східному кварталі, таверна на вулиці Тулон і "Отель дю Нор" були "вершинами досконалого рівностороннього й містичного трикутника"; на плані червоним чорнилом була показана правильність названого трикутника. Тревіранус

смиренно прочитав цей доказ more geometrico [212] і звелів віднести листа і план Ленротові — така нісенітниця могла зацікавити лише його.

Ерік Ленрот уважно вивчив те, що йому принесли. Три вказані місця справді були на однакових відстанях одне від одного. Симетрія в часі (3 грудня, 3 січня, 3 лютого); також і симетрія в просторі... Несподівано його опанувало відчуття, що зараз він відгадає загадку. Циркуль і компас стали останніми елементами, що підтвердили правдивість цього інтуїтивного осяяння. Він усміхнувся, промовив слово "Тетраґраматон" (яке зовсім недавно увійшло до його словника) і зателефонував комісарові. Він сказав йому:

— Дякую за рівносторонній трикутник, який ви передали мені сьогодні вночі. Він дозволив мені розв'язати нашу проблему. Завтра, у п'ятницю, злочинці будуть за ґратами; нам тепер нема чого хвилюватися.

— То вони не планують четвертого злочину?

— Саме тому, що вони планують четвертий злочин, нам тепер нема чого хвилюватися.

І Ленрот повісив слухавку. Через годину він уже їхав у поїзді Південних залізниць у напрямі покинутого маєтку "Тріст-ле-Руа". На південь від міста, в якому відбувалися всі ці події, протікає струмок з каламутною водою, забруднений усіляким сміттям та покидьками. За струмком розташувалося фабричне передмістя, де знайшли собі притулок наймані вбивці під захистом свого барселонського ватажка. Ленрот усміхнувся на думку, що найславетніший серед них — Ред Шарлах — віддав би все на світі, аби довідатися про його таємний візит. Асеведо був поплічником Шарлаха; Ленрот не виключав віддаленої можливості того, що четвертою жертвою стане Шарлах. Потім він її відкинув... Фактично проблему він розв'язав; конкретні обставини, факти (імена, арешти, обличчя, юридичні та тюремні формальності) його

тепер майже не цікавили. Йому хотілося прогулятись, хотілося відпочити після трьох місяців сидячого розслідування. Він дійшов висновку, що пояснення злочинів треба шукати в надісланому йому трикутнику та в одному покритому порохом давності грецькому слові. Таємниця була тепер для нього прозорою, як кришталь; йому навіть стало соромно, що він згайнував на те, щоб її розгадати, сто днів.

Поїзд зупинився на тихій товарній станції. Ленрот вийшов з вагона. Був один з тих безлюдних вечорів, які схожі на світанки. Повітря над укритою туманом рівниною було вологе й холодне. Ленрот рушив навпростець через поле. Він побачив собак, побачив вагон на занедбаній колії, побачив обрій, побачив сріблястого коня, який пив воду з брудної калюжі. Уже сутеніло, коли він побачив прямокутний бельведер маєтку "Тріст-ле-Руа", майже такий самий високий, як і евкаліпти, що його оточували. Він подумав, що лише один світанок і один захід сонця (одна червона заграва на сході й така сама заграва на заході) відокремлюють його від години, такої жаданої для шукачів Імені.

Заіржавіла огорожа позначала нерівний периметр маєтку. Головна брама була зачинена. Ленрот, не маючи особливої надії на те, що йому пощастить увійти на територію маєтку, обійшов усю огорожу. Знову опинившись перед неприступною брамою, він просунув руку між ґратами і майже машинальним рухом намацав засув. Скрип іржавого заліза примусив його здригнутися. Повільно й ніби неохоче брама відчинилася.

Ленрот пішов між евкаліптами, топчучи багато поколінь жорсткого опалого листя. З близької відстані будинок маєтку "Тріст-ле-Руа" вражав непотрібною симетрією та маніакальними повтореннями: незворушній Діані[213], що стояла в одній ніші, відповідала друга Діана, яка стояла в другій; один балкон знаходив своє віддзеркалення в другому; два марші сходів підіймалися з обох боків до двох симетрично розташованих балюстрад. Гермес із двома обличчями відкидав страхітливу тінь. Ленрот обійшов навколо будинку, як він обійшов навколо маєтку. Він усе уважно оглянув і під однією з терас помітив вузеньку штору.

Він відсунув штору: мармурові сходи спускалися в підземелля. Ленрот, який уже мав інтуїтивне уявлення про смаки архітектора, припустив, що в протилежній стіні підвалу будуть такі самі сходи. Він і справді їх знайшов, піднявся ними й, упершись руками в стелю, підняв ляду й вийшов назовні.

Слабке сяйво привело його до вікна. Він розчинив його: круглий жовтий місяць освітлював сад з двома фонтанами, в яких не було води. Ленрот обстежив дім. Через передпокої та галереї він виходив у різні патіо й кілька разів опинявся в тому самому патіо. По запилюжених сходах підіймався до круглих віталень, багаторазово відбивався в протилежних дзеркалах; він стомився, знову й знову розчиняючи вікна, за якими бачив той самий занедбаний сад, дивлячись на нього з різних висот та під різними кутами. Меблі в домі були накриті жовтими чохлами й обтягнуті густою павутиною. В одній зі спалень він затримався, в цій спальні в одній-єдиній порцеляновій вазі стояла одна-єдина квітка; від першого доторку стародавні пелюстки розсипалися на порох. На третьому поверсі, останньому, дім здався йому нескінченним, і Ленрот мав таке враження, що він усе розширюється. "Дім не такий уже й великий,— подумав він.— Його збільшують сутінки, симетрія, дзеркала, давність, незвичність для мене його обстави, безлюддя".

Крученими сходами піднявся на бельведер. Світло вечірнього місяця проникало крізь ромби вікон — вони були жовтими, червоними і зеленими. Ленрот зупинився, приголомшений несподіваним спогадом, від якого в нього пішла обертом голова.

Двоє чоловіків невеликого зросту, але кремезних і лютих, накинулися на нього й обеззброїли його; третій, дуже високий, церемонно вклонився йому й сказав:

— Ви дуже люб'язний. Ви допомогли нам заощадити одну ніч і один день.

Це був Ред Шарлах. Чоловіки зв'язали Ленрота. До нього нарешті повернувся дар мови.

— Шарлах, невже це ви шукаєте Таємне Ім'я?

Шарлах стояв, не відповідаючи, з байдужим виразом обличчя. Він не брав участі в короткій сутичці, лише простяг руку, щоб узяти револьвер Ленрота. Потім заговорив, і Ленрот почув у його голосі втомлене відчуття перемоги, ненависть, що мала масштаби всесвіту, смуток — не менш грандіозний, аніж ця ненависть.

— Ні,— відповів Шарлах.— Я шукаю дещо набагато більш скороминуще і більш тлінне, я шукаю Еріка Ленрота. Три роки тому в одному з кишел на вулиці Тулон ви власноручно заарештували і кинули до в'язниці мого брата. Мої люди вивезли мене на екіпажі з тієї стрілянини з поліційною кулею в животі. Дев'ять днів і дев'ять ночей я корчився в агонії на цій занедбаній симетричній віллі; мене трясла лихоманка, клятущий Янус[214], який стовбичив переді мною, дивлячись одним обличчям на захід, а другим на схід, наповнював жахом мої сни і моє неспання. Я зненавидів своє власне тіло, мене змагало відчуття, що два ока, дві руки, двоє легенів — це щось не менш страховинне, аніж двоє очей. Один ірландець намагався навернути мене на віру в Ісуса; він знай повторював мені улюблений вислів гоїв: "Усі дороги ведуть до Рима". Уночі я марив цією метафорою, я відчував, що світ — це лабіринт, з якого неможливо вибратися, бо всі дороги — навіть коли здається, що вони ведуть на північ або на південь,— насправді ведуть до Рима, а Рим був водночас і квадратною камерою, в якій помирав мій брат, і маєтком "Тріст-ле-Руа". Тими ночами я заприсягнувся богом, який має двоє облич, і всіма богами лихоманки та дзеркал збудувати лабіринт навколо чоловіка, який посадив до в'язниці мого брата. І я спорудив його, і він дуже міцний: матеріалами мені послужили вбитий єресіолог, компас, одна секта з вісімнадцятого сторіччя, одне грецьке слово, один кинджал і одна фарбувальня.

Перший елемент з цієї серії мені подарував випадок. Я спланував з кількома колегами — серед них був і Даніель Асеведо — украсти сапфіри тетрарха. Проте Асеведо нас підвів: він напився за ті гроші, які ми йому дали наперед, і на день раніше вирушив грабувати сам-один. У величезному готелі він заблукав і близько другої години ранку проник у спальний номер Ярмолинського. Того, певно, змагало безсоння, і він сидів за столом і щось писав. Вельми ймовірно, він робив якісь примітки або писав статтю про Ім'я Бога; він уже написав слова: "Вимовлена перша літера Імені". Асеведо наказав йому мовчати; Ярмолинський простяг руку до дзвінка, який би розбудив усіх у готелі; тоді Асеведо лише один раз ударив його ножем у груди. То був майже рефлективний рух; п'ятдесят років насильства навчили його, що вбити — це найпростіший і найпевніший засіб уникнути небезпеки... Через десять днів я з "Yidishe Zaitung" довідався, що ви шукаєте в написаних Ярмолинським книжках ключ до вбивства Ярмолинського. Я прочитав "Історію секти хасидів". Довідався, що благочестивий страх промовляти Ім'я Бога породив учення, що це Ім'я всемогутнє й таємне. Я також довідався, що деякі хасиди, шукаючи це таємне ім'я, дійшли до людських жертвоприношень...

Я зрозумів: ви припускаєте, що хасиди принесли рабина в жертву, й вирішив підтвердити цей ваш здогад.

Марсело Ярмолинський помер уночі третього грудня; для принесення другої "жертви" я обрав третє січня. Він помер у північній частині міста; для другого "жертвоприношення" нам треба було обрати місце у східних кварталах. Даніель Асеведо був жертвою, яка всіх влаштовувала: він заслуговував смерті; він був надто імпульсивним, і він нас підвів; його арешт поставив би під загрозу весь мій план. Один з наших заколов його ножем; щоб пов'язати його вбивство з попереднім, я написав над ромбами фарбувальні: "Вимовлена друга літера Імені".

Третій "злочин" ми вчинили 3 лютого. Як і вгадав Тревіранус, то був чистий фарс. Ґрифіусом-Ґінзберґом-Ґінзбурґом був я; цілий нескінченний тиждень я прожив (наклеївши собі ріденьку бороду) в

тому розпусному вертепі на вулиці Тулон, поки мене не викрали мої друзі. Стоячи на підніжці екіпажа, один з них написав на стовпі: "Вимовлена остання літера Імені". Цей напис давав зрозуміти, що запланована серія складається з трьох убивств. Так це й зрозуміла широка публіка; проте я зробив кілька натяків для того, аби ви, раціональний мислитель Ерік Ленрот, зрозуміли, що має бути чотири вбивства. Одне чудо на півночі, друге на сході й третє на заході вимагають четвертого чуда на півдні; Тетраґраматон — Ім'я Бога, JHVH — складається з чотирьох літер; арлекіни й вивіска фарбувальника навіювали думку про чотири елементи. Я підкреслив один уривок з підручника Лейсдена; у тому уривку говориться, що для євреїв день триває від заходу до заходу сонця; цей уривок підказує, що вбивства відбувалися четвертого числа кожного місяця. Я послав Тревіранусові рівносторонній трикутник. Я передчував, що ви додасте до нього точку, якої там бракує. Точку, яка завершить правильний ромб, точку, яка вкаже на точне місце, де на вас чатує певна смерть. Я все досконало обміркував, Еріку Ленрот, щоб заманити вас сюди, на безлюддя, у "Тріст-ле-Руа".

Ленрот уникав дивитись у вічі Шарлахові. Він дивився на дерева та небо, що були поділені на ромби — каламутно-жовті, зелені й червоні. Йому було холодно й сумно, смуток був якийсь відчужений, позаособовий. Уже настала ніч; із запилюженого саду долинув непотрібний крик якогось птаха. Ленрот востаннє подумав про проблему симетричних і періодичних смертей.

— У вашому лабіринті три зайві лінії,— сказав нарешті він.— Мені відомий грецький лабіринт, який складається лише з однієї прямої лінії. На цій лінії заблукало надто багато філософів, а тому немає нічого дивного в тому, якщо й простий детектив на ній заблукав. Шарлаху, коли в іншій аватарі[215] ви полюватимете на мене, симулюйте (або скойте) одне вбивство в точці A, потім друге вбивство в B, за вісім кілометрів від A, потім третє вбивство в C, за чотири кілометри від A і B, посередині між ними двома. Після цього чекайте на мене в D, за два

кілометри від A і C, знову посередині між ними. Убийте мене в D, як тепер уб'єте у "Тріст-ле-Руа".

— Коли я вбиватиму вас наступного разу,— відповів Шарлах,— я обіцяю вам такий лабіринт, який складатиметься з однієї прямої лінії і буде невидимим, безперервним.

Він відступив на кілька кроків. Зосереджено прицілився й вистрілив.

1942 р.

Таємне чудо

І умертвив його Аллах на сто років,

а потім воскресив. І запитав його:

— Скільки часу ти був тут?

— День або частину дня,— відповів той.

Коран II, 261

Уночі 14 березня 1939 року в одному з помешкань на вулиці Цельтнерґассе у Празі Яромир Гладик, автор незавершеної трагедії "Вороги", трактату "Виправдання вічності" та дослідження про непрямі юдейські джерела творчості Якоба Бьоме[216], бачив уві сні тривалу шахову партію. Суперниками в ній були не два індивіди, а дві знамениті родини; партія почалася багато віків тому; ніхто не міг назвати суму обіцяного призу за виграш, проте подейкували, що він величезний і майже нескінченний; фігури й шахівниця зберігалися в потаємній вежі; Яромир (зі сну) був першонародженим однієї з родин-суперниць; кожен сильний хід дзиґарі відзначали боєм; автор сну біг по піску пустелі, під

дощем, і не міг пригадати ані фігур, ані правил шахової гри. У цей момент він прокинувся. Урвалося лопотіння дощових крапель і грізний бій дзиґарів. Розмірене й безперервне гудіння, яке іноді уривали слова команд, стояло над Цельтнерґассе. Удосвіта передові підрозділи бронетанкових частин Третього райху ввійшли до Праги.

Дев'ятнадцятого березня представники нової влади одержали донос; того ж таки дев'ятнадцятого березня, надвечір, Яромира Гладика заарештували. Його відвели до казарми на протилежному березі Влтави, яка була щойно побілена і пахла дезінфекцією. Він не міг спростувати жодного зі звинувачень, які висунуло проти нього гестапо: його прізвище по матері було Ярославський, у ньому текла єврейська кров, його дослідження творчості Бьоме були позначені прихильністю до юдаїзму, його підпис стояв під останнім варіантом протесту проти Аншлюсу. 1928 року він переклав "Сефер Єціра" для видавництва Германа Барсдорфа; позначений барвистим і захопленим стилем каталог цього видавництва описав у значно перебільшеному світлі славу перекладача з метою комерційної реклами; цей каталог потрапив до рук Юліуса Рота, одного з високопоставлених чиновників нової влади, у чиїх руках була доля Гладика. Не існує такої людини, яка, поза межами своєї компетенції, не була б легковірною; двох або трьох епітетів, написаних готичним шрифтом, вистачило, аби Юліус Рот дійшов висновку, що Гладик — важлива особа, й дав наказ, аби його засудили на смерть, pour encourager les autres[217]. Страту було призначено на двадцять дев'яте березня, на дев'яту годину ранку. Відкладення страти (важливість якого читач оцінить згодом) на певний час пояснювалося бажанням влади діяти неупереджено й неквапно, як це відбувається у світі рослин або планет.

Першим відчуттям Гладика був просто жах. Йому здавалося, він змирився б з думкою про повішення й не став би дуже боятися, що йому відрубають голову, але думати про розстріл для нього було справжньою мукою. Марно він намагався переконати себе, що треба боятися самого факту смерті, а не її конкретних обставин. Він знову й знову переживав у своїй уяві ці обставини: з якоюсь ідіотською впертістю намагався

вичерпати всі можливості. Безліч разів він спостерігав увесь процес від безсонного світанку до таємничого залпу. До дня страти, який призначив Юліус Рот, він пережив сотні смертей на внутрішніх подвір'ях, форми та кути яких вичерпували всі можливі закони геометрії, розстрілюваний різними солдатами, в різній кількості — іноді вони кінчали з ним, стоячи далеко від нього, іноді — дуже близько. Він зустрічав зі справжнім страхом (а може, зі справжньою мужністю) ці страти, які малювала йому уява; кожне видіння тривало не більше кількох секунд; замкнений у колі жаху, Яромир повертався до своїх останніх годин перед смертю. Потім став утішати себе думкою, що реальність зазвичай не збігається з передбаченнями; спотворена логіка навіяла йому думку, що детально передбачити обставини якоїсь події означає перешкодити їй відбутися. Під впливом цієї жалюгідної магії він вигадував страхітливі подробиці, щоб нічого такого не сталось; і, природно, зрештою став боятися, що його видіння стануть пророчими. Ночами, охоплений моторошним страхом, він щосили намагався втриматися в субстанції часу, яка втікала від нього. Він знав, що час поспішає до світанку двадцять дев'ятого, й, розмовляючи вголос, міркував так: сьогодні ніч двадцять другого; поки триває ця ніч (і ще шість ночей), я невразливий, безсмертний, Безсонні ночі здавалися йому глибокими ямами, які були наповнені темною водою і в яких він міг потонути. Іноді його опановувало палке бажання, щоб нарешті пролунав фінальний залп і припинив даремну гру його уяви. Двадцять восьмого числа, коли останні промені призахідного сонця проникали крізь ґрати його високого вікна, Гладика відвернув від цих принизливих думок спогад про його драму "Вороги".

Гладик уже перейшов межу сорока років. Крім кількох виявів дружби та багатьох звичок і звичаїв, його життя визначали проблематичні заняття літературою; як і кожен письменник, він оцінював переваги інших за тим, що вони зробили, але хотів, аби інші цінували його за те, що він задумав або планує. Усі книжки, які він віддав до друку, наповнювали його почуттям глибокого каяття. У своїх дослідженнях творчості Бьоме, Ібн Езри[218] та Флада він бачив результат простої старанності, а у своєму перекладі "Сефер Єціра"

недбалість, втому, надмірну схильність до невиправданих припущень. Менш невдалим йому, либонь, здавалося лише "Виправдання вічності": у першому томі розповідалося про різні ідеї вічності, що їх створили собі люди, від нерухомого Буття Парменіда[219] до змінного минулого Гінтона; у другому томі автор заперечував (разом з Френсісом Бредлі), що всі події, які відбуваються у всесвіті, можна вишикувати в часовий ряд. Він стверджував, що кількість можливих досвідів людини не є нескінченною і що досить одного "повторення", аби довести оманливість часу... На жаль, не менш оманливими були ті аргументи, якими автор доводив оманливість часу; Гладик мав звичай переглядати їх з певним зневажливим подивом; він також написав кілька експресіоністських поем; ці останні, на превелике збентеження поета, були включені до антології 1924 року і не було жодної з наступних антологій, яка б їх не успадкувала. Своє літературне минуле, таке двозначне й невиразне, Гладик мріяв спокутувати віршованою драмою "Вороги". (Гладик віддавав перевагу віршам, бо вони не дозволяли читачам забути про умовність, яка є обов'язковою умовою мистецтва.)

Ця драма відповідала вимогам єдності часу, місця та дії; дія відбувається в Градчанах, у бібліотеці барона де Ремерштадта, в один з останніх вечорів дев'ятнадцятого сторіччя. У першій сцені першого акту до Ремерштадта приходить з візитом незнайомець. (Дзиґарі видзвонюють сьому годину, яскраві промені призахідного сонця витанцьовують на шибках вікон, звучить палка і впізнаванна угорська музика). Після цього візиту відбуваються інші; Ремерштадт не знає людей, які йому надокучають, але не може позбутися гнітючого відчуття, що він уже їх десь бачив — можливо, уві сні. Всі підлещуються до нього, але стає очевидно — спочатку для глядачів вистави, а потім і для самого барона,— що це таємні вороги, які змовилися занапастити його. Ремерштадтові вдається перешкодити їхнім мудрованим інтригам і навіть посміятися з них; у діалогах випливає ім'я нареченої Ремерштадта, Юлії де Вайденау, й такого собі Ярослава Кубіна, який колись надокучав їй своїм коханням. Кубін тепер збожеволів і вважає себе Ремерштадтом... Небезпека наростає; наприкінці другого акту Ремерштадт змушений убити одного зі змовників. Починається третій

акт, останній. Поступово зростає кількість недоречностей: знову з'являються дійові особи, чия роль, здавалося, вже вичерпана; на якусь мить повертається навіть чоловік, убитий Ремерштадтом. Хтось помічає, що вечір не настає, годинник і далі показує сьому годину, на шибках високих вікон мерехтять промені призахідного сонця, звучить запальна угорська музика. З'являється перший гість Ремерштадта й повторює репліку, яку промовляв у першій сцені першого акту. Ремерштадт йому не дивується, і до глядача доходить, що Ремерштадт — це нещасний Ярослав Кубін. Ніякої драми не сталося: це марення, яке весь час повторюється і яке нескінченно переживає і поновлює у своїй пам'яті Кубін.

Гладик ніколи себе не запитував, чи добра ця трагікомедія помилок, чи ніяка, чи відповідає вона канонам драматургічного мистецтва, чи є нагромадженням випадковостей. У сюжеті, який він собі накреслив, він відчував фантазію, що надасть йому змогу подолати свої вади і в якнайліпший спосіб використати свої переваги, можливість виразити (у символічній формі) фундаментальні істини свого життя. Він уже закінчив першу дію п'єси й написав кілька сцен із третьої; віршована форма твору дозволяла йому постійно його переглядати, виправляючи свої гекзаметри, без рукопису в руках. Він подумав, що дві дії п'єси ще незавершені, а йому доведеться вмерти. Тоді в темряві він звернувся до Бога: "Господи, якщо в якійсь формі я існую, якщо я не одне з Твоїх повторень або одна з Твоїх помилок, то я існую як автор "Ворогів". Щоб довести до кінця цю драму, яка зможе виправдати мене й виправдати Тебе, мені потрібен іще один рік життя. Подаруй мені ці дні. Ти, кому належать століття і час". Це була його остання ніч, найжорстокіша, але через десять хвилин він провалився в сон, як у чорну воду.

Десь перед світанком йому наснилося, що він сховався в одному з нефів бібліотеки Клементінума. Бібліотекар у чорних окулярах його запитав: "Ви що шукаєте?" Гладик йому відповів: "Я шукаю Бога". Бібліотекар йому сказав: "Бог перебуває в одній з літер на одній зі сторінок одного з чотирьохсот тисяч томів, які зберігаються у Клементінумі. Мої батьки і батьки моїх батьків шукали цю літеру; я

втратив зір, шукаючи її". Він скинув чорні окуляри, і Гладик побачив його незрячі очі. Підійшов якийсь читач і повернув атлас. "Цей атлас не годиться",— сказав він, і віддав його Гладику. Той розкрив його навмання. Побачив мапу Індії, від споглядання якої в нього пішла обертом голова. Сповнившись несподіваною впевненістю, він показав на одну з маленьких літер. Голос, який звучав повсюди і звідусіль, сказав йому: "Тобі дається час на завершення твого твору". Тут Гладик прокинувся.

Людські сни належать Богові, пригадав він, і ще Маймонід[220] писав: слова уві сні священні, коли вони звучать чітко й виразно й не видно, хто їх промовляє. Він одягся; двоє солдатів увійшли до камери й наказали йому йти за ними.

Гладик уявляв собі, що по той бік дверей його чекає лабіринт галерей, сходів та всіляких прибудов. Реальність виявилася набагато вбогішою: вони спустилися на внутрішнє подвір'я одними залізними сходами. Кілька солдатів — один був у розстебнутому мундирі — колупалися в мотоциклі й обговорювали, що там не так. Сержант подивився на годинник: була восьма година сорок чотири хвилини. Гладик, радше почуваючи себе дрібним і нікчемним, аніж нещасним, примостився на стосі дров. Він помітив, що солдати уникають дивитись йому в вічі. Щоб скоротити хвилини чекання, сержант запропонував йому сигарету. Гладик не курив, але з чемності смиренно взяв сигарету. Коли він її припалював, то помітив, що руки в нього тремтять. Небо захмарилося; солдати розмовляли стишеними голосами, так ніби він був уже мертвий. Він марно намагався пригадати жінку, яка була прообразом Юлії де Ванденау...

Солдати вишикувалися, утворивши каре. Гладик стояв під стіною казарми, чекаючи, коли вдарить залп. Хтось висловив побоювання, що стіна буде заляпана кров'ю, і злочинцеві наказали, щоб він ступив кілька кроків уперед. Тоді внаслідок абсурдної асоціації Гладикові пригадалося, як готуються до зйомки фотографи. Важка крапля дощу

впала на скроню Гладика й повільно стала скочуватися по щоці. Сержант викрикнув слова команди.

Світ завмер.

Гвинтівки були націлені на Гладика, але люди, які мали його вбити, залишилися нерухомі. Рука сержанта застигла, не закінчивши свого жесту. На одну з плит у патіо падала нерухома тінь завислої в повітрі бджоли. Вітер був наче намальований на картині. Гладик спробував крикнути, промовити бодай один звук, поворушити рукою, але зрозумів, що всі його рухи паралізовані. До нього не долинало бодай найменшого шарудіння від застиглого в абсолютній нерухомості світу. Він подумав: "Я помер, я — в пеклі". Потім подумав: "Я збожеволів". Потім подумав: "Час зупинився". Але тут-таки розсудив, що в цьому разі його думка також зупинилася б. Він вирішив випробувати її: повторив (не ворушачи губами) загадкову четверту еклогу Верґілія[221]. Він подумав, що далекі тепер солдати опинилися в такій самій скруті, і йому захотілося налагодити з ними якесь спілкування. Його здивувало, що він не відчуває ніякої втоми, у нього навіть не паморочилась голова від тривалої нерухомості. Після нескінченно довгого перебування в такому дивному стані він нарешті заснув, а коли прокинувся, світ і далі залишався нерухомим і глухим. Крапля дощу досі перебувала на його щоці; на подвір'ї залишалася нерухомою тінь від бджоли; дим від сигарети, яку він кинув, так і не розвіявся. Минув ще один "день", поки Гладик, нарешті, все зрозумів.

Він попросив у Бога цілий рік, щоб завершити працю над своїм твором; Усемогутній подарував йому цей рік. Бог створив умисне для нього таємне чудо: німецький свинець уб'є його в призначений час, але в його свідомості промине рік між наказом і виконанням наказу. Від розгубленості він перейшов до подиву, від подиву — до смирення, від смирення — до несподіваної вдячності.

Він не мав у своєму розпорядженні жодного документа, крім пам'яті; запам'ятовування кожного гекзаметра, який він додавав до своєї п'єси,

наповнювало його щасливим почуттям досконалої точності, якого не знають ті, хто легко пише й легко забуває тимчасові й пусті абзаци. Він працював не для нащадків і навіть не для Бога, чиї літературні вподобання нікому не відомі. Ретельно, нерухомо, таємно вибудовував він у часі свій високий невидимий лабіринт. Третю дію він переробляв двічі. Прибрав деякі занадто очевидні символи: повторюваний подзвін, музику... Жодна перешкода йому не заважала. Він робив пропуски, скорочував, додавав. В одному з випадків повернувся до первісного варіанта. Він полюбив подвір'я, полюбив казарму; одне з облич вишикуваних проти нього солдатів підказало йому деякі зміни в характері Ремерштадта. Він також зробив відкриття, що деякі різкі какофонії, які так тривожили Флобера,— це лише порушення видимих образів, слабкості та вади слова написаного, а не проказаного... Він майже закінчив свою драму; бракувало одного останнього епітета, щоб остаточно її завершити. Він знайшов цей епітет; крапля дощової води покотилася по його щоці. З горла в нього вихопився безумний нажаханий крик, обличчя пересмикнулося, залп з чотирьох гвинтівок повалив його з ніг.

Яромир Гладик помер двадцять дев'ятого березня, о дев'ятій годині з двома хвилинами ранку.

1943 р.

Три версії Юдиної зради

There seemed a certainty in

degradation.

T. E. Laurence. Seven Pillars of Wisdom, CIII [222]

У Малій Азії або в Александра у другому сторіччі нашої віри, коли Василід висловив думку, що космос — це зухвала або підступна

імпровізація дефективних ангелів, Нільс Рунеберґ, з його палкою схильністю до інтелектуальних пристрастей, певно, очолював би одну з гностичних громад. Данте[223], можливо, призначив би йому вогненну могилу; його ім'я подовжило б списки дрібніших єресіархів, ставши десь між Саторнілом[224] і Карпократом[225]; який-небудь фрагмент з його проповідей, прикрашений міцними прокляттями, зберігся б в апокрифічній "Liber adversus omnes haereses"[226] або загинув би, коли пожежа в монастирській бібліотеці пожерла б останній примірник "Syntagma"[227]. Натомість Господь запропонував йому двадцяте сторіччя й університетське місто Лунд. Там 1904 р. він опублікував перше видання своєї книжки "Kristus och Judas"[228], там-таки 1909 р. вийшла друком його головна книжка "Den hemlige Fralsaren"[229]. (Остання існує в німецькому перекладі, який здійснив 1912 р. Еміль Шеринґ; він має назву "Der Heimliche Heiland"[230].)

Перш ніж розпочати огляд названих вище книг, треба нагадати, що Нільс Рунеберґ, член Національної Спілки Євангелістів, був глибоко релігійною людиною. У якомусь гуртку Парижа або навіть Буенос-Айреса той чи той літератор міг би безпечно видобути на світ тези Рунеберґа; ці тези, викладені в літературному гуртку, були б такими собі марними вправами для недбалості або блюзнірства. Для Рунеберґа вони були ключем, яким можна буде відкрити головну таємницю теології, матеріалом для медитацій та аналізу, історичних і філологічних суперечних проблем, гордині, торжества й жаху. Вони стали виправданням і зруйнуванням його життя. Читачі цієї статті мали також узяти до уваги, що в ній даються лише висновки Рунеберґа, але в ній нема його діалектичних міркувань і доказів. Хтось, можливо, зауважить, що висновок тут, безперечно, передував "доказам". Але хто ризикнув би шукати докази чогось такого, у що сам не вірить і не має наміру проповідувати?

Перше видання "Kristus och Judas" позначене категоричним епіграфом, смисл якого через багато років до грандіозних масштабів розширить сам Нільс Рунеберґ: "Не одне діяння, а всі діяння, які традиція приписує Юді Іскаріоту,— брехня" (Де Квінсі, 1857 р.). Маючи

своїм попередником одного німця, Де Квінсі дійшов висновку, що Юда зрадив Ісуса Христа, щоб примусити його оголосити про свою божественність і розпалити народне повстання проти римського гніту; але Рунеберґ пропонує виправдання Юди метафізичного змісту. Він починає з вельми влучного зауваження, що вчинок Юди був просто зайвим. Він (як і Робертсон[231]) зазначає, що для опізнання вчителя, який щодня проповідував у синагозі й творив чудеса у присутності тисяч людей, не вимагалося, щоб котрийсь із апостолів його зрадив. А проте це сталося. Було б неприпустимо вважати, що у Святе Письмо проникла помилка; не менш неприпустимо було б послатися на звичайну випадковість у найважливішій за всю історію людства події. Отже, зрада Юди не була випадковістю; то була подія наперед визначена, яка відіграла свою таємничу роль у справі спокутного спасіння людства. Далі Рунеберґ міркує так: Слово, коли воно стало плоттю, перейшло з повсюдності в обмежений простір, з вічності в історію, з блаженства без меж до мутацій і смерті; було необхідно, щоб хтось із людей, представляючи весь людський рід, приніс жертву, яка могла б зрівнятися з цією. Таким чоловіком і став Юда Іскаріот. Юда, єдиний з апостолів, розгадав таємну божественність і жахливу мету Ісуса. Слово опустилося до смертного. Юда, учень Слова, міг опуститися до зрадника (а це найтяжчий злочин з тих, які знає підлота) й навіки віддати свою душу в геєнну незгасного вогню. Нижній світопорядок — це віддзеркалення світопорядку вишнього, форми земні відповідають формам небесним, плями на шкірі — це мапа нетлінних сузір'їв, тож і Юда певною мірою віддзеркалює Ісуса. Звідси — тридцять срібняків і поцілунок Юди; звідси — добровільна смерть, аби ще більшою мірою заслужити Прокляття. Ось так прояснив Нільс Рунеберґ загадку Юди.

Теологи всіх християнських конфесій відкинули його аргументи. Ларе Петер Енґстрем звинуватив його в незнанні або замовчуванні єдності іпостасей; Аксель Бореліус — у намаганні відродити єресь доцетів, які заперечували людськість Ісуса; в'їдливий єпископ Лунда — у тому, що він увійшов у суперечність з третім віршем двадцять другого розділу Євангелії від Луки.

Ці одностайні анафеми вплинули на Рунеберґа, й він почасти переписав розкритиковану книжку і вніс деякі поправки у своє вчення. Він залишив суперникам теологічний терен і висунув непрямі аргументи морального порядку. Він визнав, що Ісус, "який мав у своєму розпорядженні значні ресурси, що їх надає Всемогутність", не потребував людини для того, щоб викупити гріхи всіх людей. Після цього він заперечив тим, котрі стверджують, що ми нічого не знаємо про непоясненного зрадника; ми знаємо, сказав він, що той був одним з апостолів, одним з обраних, яким було доручено проголошувати царство небесне, зцілювати хворих, очищати прокажених, воскрешати мертвих і виганяти демонів (Матвія, 10, 7-8; Луки, 9, 1). Чоловік, якого Спаситель так відзначив, заслуговує на те, щоб ми ліпше тлумачили його вчинки. Пояснювати його злочин жадібністю (як це роблять декотрі, посилаючись на Євангелію від Івана, розділ дванадцятий, вірш четвертий) означає приписати йому найбільш ниций стимул. Нільс Рунеберґ пропонує пояснювати цей учинок Юди стимулом протилежним — гіперболічним і майже безмежним аскетизмом. Аскет, задля звеличення слави Бога, оскверняє і умертвляє плоть; Юда зробив те саме зі своїм духом. Він відмовився від честі, добробуту, миру, від царства небесного — як інші, наділені менш героїчним духом, відмовляються від насолод[232]. З жахливою ясністю він наперед обміркував свої можливі гріхи. У перелюбі зазвичай беруть участь ніжність і самозречення; у вбивстві — хоробрість; у профанаціях і блюзнірстві — певний сатанинський запал. Юда обрав гріхи, не позначені жодним виявом доброчесності: зловживання довіри (Івана, 12, 6) і донос. Його вчинки були позначені грандіозним смиренням, він вважав себе недостойним прагнути до добра. Павло писав: "Хто хвалиться, нехай хвалиться Господом!" (Перше послання до Коринтян, 1, 31). Юда шукав для себе Пекла, бо йому було досить блаженства Господа. Він думав, що щастя, як і добро, є атрибутом божественним і люди не мусять самозванно претендувати на нього[233].

Багато постфактум виявили, що в перших творах Рунеберґа, які можна було певною мірою виправдати, вже читався екстравагантний Фінал і що "Den hemlige Fralsaren" — це таке собі спотворення або

загострення проблем, описаних у книжці "Kristus och Judas". У кінці 1907 року Рунеберґ закінчив і переглянув рукопис; минуло майже два роки, перш ніж він віддав його до друку. У жовтні 1909 року книга з'явилася з передмовою (млявою майже до загадковості) данського гебраїста Еріка Ерфйорда і з таким підступним епіграфом: "Воно в світі було, і світ через Нього повстав, але світ не пізнав Його" (Івана, 1, 10). Загальну аргументацію, яка дається в книжці, не можна назвати складною, хоч висновки страхітливі. Бог, стверджує Нільс Рунеберґ, опустився до того, щоб стати людиною, бо хотів викупити людський рід; ми маємо всі підстави припускати, що обміркована ним жертва була досконалою, не ушкоджена й не заплямлена ніякими вадами. Обмежувати те, що сталося того вечора, агонією на хресті було б очевидним блюзнірством[234]. Твердження, що він був людиною і був неспроможний грішити, містить у собі суперечність: атрибути impeccabilitas[235] і humanitas[236] несумісні. Кемніц[237] припускає, що Спаситель міг відчувати втому, холод, розгубленість, голод і спрагу; треба також допустити, що він міг згрішити й занапастити себе. Знаменита цитата з Біблії: "Він виріс перед Ним, мов галузка, і мов корінь з сухої землі, не мав Він принади й не мав пишноти; <...> Він погорджений був, Його люди покинули, страдник, знайомий з хоробами..." (Ісая, 53, 2-3),— багатьма сприймається як передбачення розп'яття в годину його смерті; для деяких (наприклад, Ганса Лассена Мартенсена[238]) — це заперечення краси Христа, яку приписує йому народна традиція; для Рунеберґа — точне пророцтво не якогось одного моменту, а всього жорстокого майбутнього, яке чекає на Слово, що стало плоттю, як у часі, так і у вічності. Бог став людиною цілком і повністю, він став людиною аж до її підлоти, людиною аж до її мерзенності та падіння. Щоб спасти нас, він міг обрати будь-яку долю з тих, які виплітають складну мережу історії: міг стати Александром або Піфагором, або Рюриком, або Ісусом; але він обрав наймерзеннішу долю — він став Юдою.

Але марно книгарні Стокгольма та Лунда повідомляли про це відкриття. Ті, хто не вірує, сприйняли його апріорі як безглузду й занудну теологічну гру; теологи поставилися до нього з відвертим

презирством. Рунеберґ відчув у цій вселенській байдужості майже чудесне підтвердження своєї ідеї. Бог наказав, щоб люди залишилися байдужими; Бог не захотів, щоб люди довідалися про його жахливу таємницю. Рунеберг дійшов висновку, що час для цього ще не настав. Він відчув, що на його голову обвалюються всі стародавні прокляття Господа; він згадав про Іллю й Мойсея, які на горі затуляли собі обличчя, щоб не бачити Бога; згадав Ісаю, який упав ниць, коли його очі побачили Того, чия слава наповнює землю; згадав Савла, чиї очі осліпли, коли він ішов у Дамаск; згадав рабина Симеона Бен Азаї[239], який побачив Рай і помер; згадав знаменитого чаклуна Джованні з Вітербо[240], який збожеволів, коли зміг побачити Трійцю; згадав мідрашім[241], які ненавидять нечестивців, що промовляють Шем Гамерфораш, Таємне Ім'я Бога. Чи не став і він винний у цьому таємничому злочині? Чи не вчинив він блюзнірство проти Святого Духа, за яке немає прощення (Матвій, 12, 31)? Валерій Соран помер, коли розголосив таємну назву Рима. Яка ж нескінченна кара чекає на нього за те, що він відкрив і розголосив жахливе й грізне ім'я Бога?

П'яний від безсоння та своїх запаморочливих міркувань, Нільс Рунеберг блукав вулицями Мальме, благаючи, щоб йому було даровано ласку розділити зі Спасителем Його страждання в Пеклі.

Він помер від розриву аневризми першого березня 1912 року. Єресіологи, певно, його згадуватимуть; він збагатив образ Сина, який здавався вичерпаним, новими характеристиками — характеристиками горя й нещастя.

1944 р.

Кінець

Рекабаррен, лежачи горілиць, розплющив очі й подивився на похилу стелю, сплетену з очерету. З іншої кімнати долинало бренькання гітари, мелодія була схожа на якийсь примітивний лабіринт, який нескінченно

то скручувався, то розкручувався... Рекабаррен потроху повертався до реальності, до свого повсякденного буття, яке вже ніколи не зміниться на інше. Він без жалю подивився на своє велике непотрібне тіло, на просте вовняне пончо, яким були накриті його ноги. Зовні, за ґратками вікна, розстелялися рівнина та вечір; він проспав якийсь час, проте небо досі променилося світлом. Він потягся лівою рукою й намацав бронзовий дзвінок, який висів на бильці ліжка, біля його ніг. Він смикнув його раз чи двічі; з протилежного боку дверей досі долинали невибагливі акорди. Виконавцем цієї музики був негр, який прийшов сюди одного вечора з претензіями на роль співака й викликав іще одного чужинця на музичне змагання. Програвши змагання, він, проте, й далі приходив до крамниці, так ніби когось чекав. Він бавив своє дозвілля грою на гітарі, але більше не намагався співати; мабуть, поразка підірвала його впевненість у своєму таланті. Покупці, що приходили до крамниці, вже звикли до цього сумирного чоловіка. Рекабаррен, власник крамниці, ніколи не забуде того змагання; наступного дня, коли він переносив мішки з мате, у нього відібрало праву половину тіла, й він утратив дар мови. Співчуваючи стражданням літературних героїв, ми також привчаємося надміру жаліти себе. Але не таким був Рекабаррен, якого спіткало несподіване лихо і який змирився зі своїм паралічем, як колись змирився з суворими умовами життя в цьому пустельному регіоні Америки. Звикнувши жити в теперішньому часі, як живуть тварини, він тепер дивився на небо і думав, що багряне світло повного місяця провіщає близький дощ.

Хлопчик з індіанськими рисами обличчя (мабуть, його син) прочинив двері. Рекабаррен запитав у нього очима, чи в крамниці є люди. Мовчазний хлопець знаками показав йому, що нікого нема; негра, звісно, ніхто не брав до уваги. Чоловік у ліжку знову залишився сам-один; лівою рукою він трохи погрався з дзвіночком, ніби той додавав йому впевненості в собі.

Рівнина, осяяна останніми променями надвечірнього сонця, здавалася майже абстрактною, наче побачена вві сні. На обрії з'явилась якась точка і почала збільшуватися, поки не стало очевидно, що то

вершник, який скакав у напрямку крамниці (чи, може, то тільки так здавалося). Рекабаррен побачив крислатого капелюха, довге темне пончо, вороного коня, але обличчя верхівця не встиг роздивитися, бо той уже натягнув повіддя й перейшов зі чвалу на клус. Метрів за двісті від крамниці Рекабаррен уже не міг його бачити, бо він звернув за ріг, проте чув, як той щось говорить, спішується, прив'язує коня до загорожі й твердим кроком заходить до крамниці.

Не відриваючи погляду від гітари, так ніби шукав у ній щось, негр лагідно промовив:

— Я знав, сеньйоре, що вашому слову можна вірити.

— І твоєму, чорнопикий, бачу, також можна,— різким тоном відповів прибулець.— Я примусив тебе зачекати кілька днів, але ось я тут.

Запала мовчанка. Першим озвався негр.

— Я звик чекати. Цілих сім років я чекав.

Прибулець неквапно пояснив:

— А я сім років не бачив своїх дітей. Сьогодні, нарешті, я з ними побачився, але не хотів, аби вони довідалися, що сьогодні я збираюся битися на ножах.

— Мені шкода, сеньйоре,— сказав негр.— Сподіваюся, ви покинули їх при доброму здоров'ї.

Чужинець, який примостився на прилавку, засміявся від усієї душі. Потім замовив собі тростинової горілки, але тільки посмакував напій, не випивши його до дна.

— Я дав своїм дітям кілька добрих порад,— сказав він.— Мені вони нічого не коштують, а їм підуть на користь. Зокрема я сказав їм, що людина не мусить проливати кров іншої людини.

Негр видобув з гітари повільний акорд, а тоді промовив:

— Ви добре зробили. Нехай вони не будуть схожі на нас.

— Принаймні, на мене,— сказав прибулець і додав, ніби міркуючи вголос: — Моя доля хотіла, щоб я вбивав людей, і ось вона знову вкладає мені в руку ніж.

Негр, так ніби його не чув, зауважив:

— Восени дні стають коротшими.

— Мені світла вистачить,— сказав прибулець і підвівся на ноги. Він зупинився перед негром і додав якимсь стомленим голосом: — Облиш гітару, сьогодні тобі доведеться грати на іншому інструменті.

Обидва попрямували до дверей. Виходячи, негр промурмотів:

— Схоже, й тепер мені буде непереливки, як і першого разу.

Прибулець відповів серйозним голосом:

— Першого разу тобі не було непереливки. Ти просто хотів, щоб ми зустрілися вдруге.

Вони вже відійшли досить далеко від будівель, ідучи поруч. Осяйний місяць висів над рівниною, яка була скрізь однакова. Зненацька вони подивились один на одного, зупинились, і прибулець зняв остроги. Вони вже обмотали лікті своїми пончо, коли негр сказав:

— Я хочу про одне попросити вас, перш ніж ми зійдемося. Щоб ви вклали в цей поєдинок усю свою мужність і всю свою майстерність, як це було сім років тому, коли ви вбили мого брата.

Мабуть, уперше під час цієї розмови Мартін Ф'єрро[242] відчув у словах співрозмовника ненависть. Кров у нього закипіла, як вода в казані. Вони зійшлися, й гостре лезо ножа черкнуло по обличчю негра, залишивши там криваву позначку.

Увечері бувають такі хвилини, коли рівнина ніби хоче сказати щось. Вона ніколи цього не каже, а може, повторює це безліч разів, і ми її просто не чуємо або чуємо, але не можемо перекласти її слова нашою мовою, як не можемо перекласти музику... Зі свого ліжка Рекабаррен побачив, чим усе закінчилося. Раптовий стрибок уперед, і негр відсахнувся й ледве втримався на ногах, затулив рану на обличчі долонею і завдав у відповідь удару ножем у живіт. Потім іще один удар, який крамар не встиг навіть побачити, і Ф'єрро вже не підвівся. Стоячи над поваленим супротивником нерухомо, негр, здавалося, спостерігав, як той конає у тяжких муках. Потім витер закривавлене лезо ножа об траву й повільно повернувся до будівель, не озираючись назад. Він виконав свою місію справедливого месника і знову став ніким. А точніше кажучи, він став тим, кому немає більш чого робити на землі, бо він убив людину.

Секта Фенікса

Ті, хто пише, що секта Фенікса виникла в Геліополі, й пояснюють її утворення релігійною реставрацією, що відбулася після смерті реформатора Аменофіса IV[243], посилаються на тексти Геродота[244], Тацита та тексти на єгипетських монументах, певно, не знають чи вдають, ніби не знають, що слово "Фенікс" у назві секти вперше згадується лише в Рабана Мавра[245], а в давніших джерелах (скажімо, в "Сатурналіях" або у Йосифа Флавія[246]) говориться лише про Людей Звичаю або Людей Таємниці. Ще Ґреґоровіус[247] зауважив, розповідаючи про таємні товариства у Феррарі, що слово "фенікс" в

усній мові можна почути надзвичайно рідко; у Женеві я розмовляв з ремісниками, які мене не розуміли, коли я запитував у них, чи вони належать до людей Фенікса, але відразу погоджувалися, що вони Люди Таємниці. Якщо не помиляюся, то в буддистів усе так само: вони ніколи не вимовляють назви, під якою вони відомі в усьому світі.

Міклошич[248] в одному зі своїх дуже відомих творів порівняв тих, котрі належать до секти Фенікса, з циганами. І тих, і тих можна зустріти як у Чилі, так і в Угорщині, але, крім цієї повсюдності перебування, між цими двома видами людей можна знайти дуже мало спільного. Цигани зазвичай торгують кіньми, лагодять залізний і мідний посуд, ковалюють і провіщають майбутнє; сектанти Фенікса мають звичай обирати для себе вільні професії. Цигани належать до певного фізичного виду і розмовляють — або розмовляли — таємною мовою. Сектанти Фенікса змішуються з усіма іншими, й доказом цього є той факт, що їх ніколи не переслідували. Цигани — народ мальовничий і розбуджують натхнення в поганих поетів; романси, лубочні картини та болеро обминули сектантів Фенікса... Мартін Бубер[249] проголошує, що юдеї патетичні за своєю природою; це властиво далеко не всім сектантам Фенікса, і деякі з них ненавидять патетику; цієї широко відомої істини, гадаю, досить, аби спростувати вульгарну помилку (яку абсурдно підтримує Урман) щодо того, ніби Фенікс походить від Ізраїлю. Люди нерідко міркують так: Урман був чоловіком сентиментальним; Урман був єврей; Урман відвідував збори секти в єврейських кварталах Праги; спорідненість, яку відчував Урман, розглядають як доказ реального факту. Щиро кажучи, я не можу погодитися з таким доказом. Те, що сектанти, які живуть у єврейському середовищі, схожі на євреїв, не доводить анічогісінько; зрештою, як і невичерпний Шекспір Хезліта[250], вони схожі на всіх людей, які живуть на світі. Вони, як і апостол, є всім для всіх. Нещодавно доктор Хуан Франсиско Амаро[251] з Пайсанду дослідив ту легкість, з якою вони розчиняються в будь-якому з народів світу.

Я вже сказав, що в історії секти не зафіксовано переслідувань. Це правда, та позаяк не існує жодної групи людей, у якій не було би прихильників Фенікса, то правдою є й те, що не існує таких

переслідувань чи гонінь, яких би вони не витерпіли або не чинили. Й у війнах, що відбувалися на Заході, й у війнах далекої Азії вони століття за століттям проливали свою кров під прапорами обох сторін; вони з легкістю зараховували себе до будь-якого з народів світу.

Не маючи своєї священної книги, що згуртувала б їх, як Святе Письмо Ізраїль, не маючи спільної пам'яті, не маючи й іншої спільної пам'яті, яку організує спільна мова, розсіяні по поверхні всієї землі, різні за кольором шкіри та рисами обличчя, вони мають лише одну річ — Таємницю,— яка їх об'єднує й об'єднуватиме до кінця їхніх днів. Колись, крім Таємниці, існувала й легенда (а може, навіть космогонічний міф), але не схильні до глибоких медитацій люди Фенікса забули її і сьогодні зберігають лише темну традицію кари. Чи то кари, чи заповіту, чи винятковості — версії тут існують різні, й крізь них ледве проглядає вирок Бога, який обіцяє племені життя вічне, якщо його люди, століття за століттям, виконуватимуть певний ритуал. Я порівнював розповіді різних мандрівників, розмовляв з патріархами й теологами, й можу з упевненістю стверджувати: виконання згаданого ритуалу — це єдина релігійна практика, якої дотримуються сектанти Фенікса. Цей ритуал і становить Таємницю. Він, як я вже згадував, передається від покоління до покоління, але звичай не дозволяє, щоб його навчали матері або жерці; утаємничення в містерію — справа людей, які перебувають на самому дні суспільства, раби, прокажені або жебраки. Також дитині дозволяється прилучити до Таємниці іншу дитину. Сама дія ознайомлення з ритуалом банальна, миттєва й не потребує опису. Матеріалами можуть бути корок, віск або гуміарабік. (У літургії згадується грязь; її також використовують). Не існує храмів, які були би призначені для відправлення саме цього культу, якісь руїни, підвал або сіни цілком придатні для цієї мети. Таємниця священна, але вона має в собі щось трохи безглузде; обряд виконують крадькома, нишком, і втаємничені про нього не розповідають. Не існує пристойних слів, якими можна було б його назвати, але вважають, що всі слова його називають або, якщо висловитися точніше, кожне слово натякає на нього, і тому, коли я розмовляв з прихильниками Фенікса на будь-яку тему, вони лише посміхались або ніяковіли, бо мали відчуття, що я розпитую їх про

Таємницю. У германомовних літературах існують поеми, написані сектантами Фенікса, в яких розповідається про море, вечірні сутінки або ніч; але насправді в них ідеться про Таємницю, тому їх іноді повторюють як молитву. "Orbis terrarum est speculum Ludi"[252] — звучить апокрифічний вислів, який Дю Канж[253] включив до свого Глосарія. Щось подібне до священного жаху перешкоджає деяким вірним виконувати цей надзвичайно простий ритуал; інші їх зневажають, але самі вони зневажають себе ще більше. Натомість глибокою повагою оточені ті, котрі свідомо відмовляються виконувати Обряд і налагоджують пряме спілкування з божеством; у цьому спілкуванні вони звертаються до образних висловів, які складають своєрідну літургію їхнього поклоніння. Так Хуан де ла Крус[254] писав:

Знають Дев'ять Небес, що Бог

пречудовий, як корок і грязь.

Мені пощастило здобути на трьох континентах дружбу не одного з прихильників Фенікса, і я переконався, що таємниця спочатку здавалася їм нікчемною, непривабливою, вульгарною (що дивує ще більше), такою, в яку неможливо повірити. Вони не могли зрозуміти, як їхні батьки опустилися до такого банального марновірства. Тому можна тільки подивуватися, що Таємницю досі не втрачено; попри всі мінливості земного існування, попри війни та вигнання, вона приходить до кожного вірного й залишається з ним, непохитна й грізна. Дехто не вагається стверджувати, що вона перетворилася на інстинкт.

Південь

Чоловік, який зійшов з корабля в Буенос-Айресі 1871 р., мав ім'я Йоганнес Дальман і був пастором євангелічної церкви; 1939 року один з його онуків був секретарем муніципальної бібліотеки на вулиці Кордова й почувався аргентинцем на всі сто відсотків. Його дідом по матері був той самий Франсиско Флорес із другого лінійного піхотного батальйону,

який помер на околицях Буенос-Айреса, прошитий списом у сутичці з індіанцями з Катріеля[255]. З цих двох різних ліній Хуан Дальман (можливо, до такого кроку його підштовхнула німецька кров) обрав цього романтичного предка або романтичну смерть. Футляр з бляклим дагеротипом бородатого чоловіка, стара шпага, вдача й мужність, які він іноді чув у музиці, читання "Мартіна Ф'єрро", роки, млявість і самота розвинули в ньому креолізм, який він цінував, але яким ніколи не хизувався. Коштом деяких самообмежень Дальман зумів зберегти рештки садиби на півдні, яка колись належала Флоресам; одним з тих спогадів, які найбільше збереглися в його пам'яті, був гайок бальзамічних евкаліптів і довгий рожевий дім, який колись був яскраво-червоним. Справи, а може, й ледачість утримували його в місті. Минало літо за літом, а він усе задовольнявся абстрактною думкою, що володіє маєтком, і впевненістю в тому, що його дім чекає його на своєму місці на рівнині. Але наприкінці лютого 1939 року з ним сталася дуже прикра пригода.

Доля, сліпа до людських провин, може бути безжальною до найменших виявів необережності. Того вечора Дальман десь роздобув випадковий примірник "Тисячі й однієї ночі" Вайля; підбурюваний нетерпінням якомога скоріше роздивитися своє придбання, він не став чекати, поки спуститься ліфт, і побіг нагору сходами; щось у темряві дряпнуло йому лоб — кажан, пташка? Проте на обличчі жінки, яка відчинила йому двері, він побачив вираз жаху, а рука, якою він доторкнувся до свого лоба, стала червона від крові. Він розкраяв собі лоба гострим краєм щойно пофарбованих дверей, які хтось забув причинити. Дальманові пощастило заснути, але він прокинувся вже вдосвіта, й від тієї хвилини все навколо стало для нього нестерпним. Його тіпало в лихоманці, а ілюстрації з "Тисячі й однієї ночі" стали декораціями до його кошмарів. Друзі та родичі відвідували його й, силувано посміхаючись, повторювали, що вигляд у нього чудовий. Дальман вислуховував їх у стані якогось слабкого отупіння й дивувався, чому вони не бачать, що він перебуває в пеклі. Вісім днів розтяглися для нього на вісім століть. Одного вечора лікар, який його лікував, прийшов зі ще одним, новим лікарем, і вони повезли його в лікарню на вулиці

Еквадор, бо треба було зробити йому рентгенівський знімок. Коли Дальман сидів в екіпажі, який їх віз, йому подумалося, що в помешканні, яке йому не належало, він зможе нарешті заснути. Його опанувала радість, і він став балакучим; коли вони приїхали, його роздягли, поголили йому голову, примочували його до санітарних нош, світили йому в очі до сліпоти та запаморочення, прослухали йому груди, й чоловік у масці встромив йому в руку голку. Він прокинувся з відчуттям нудоти, весь перебинтований, у крихітній лікарняній палаті, схожій на колодязь, і протягом тих днів і ночей, які настали після операції, зрозумів, що досі він перебував лише перед дверима пекла. Лід не залишав у його роті найменшого відчуття свіжості. У ті дні Дальман люто себе зненавидів; він зненавидів свою особистість, зненавидів свої тілесні потреби, своє приниження, зненавидів бороду, яка лоскотала йому обличчя. Він стійко витримував процес лікування, який був дуже болючим, та коли хірург сказав йому, що він мало не помер від зараження крові, то Дальман заплакав від образи на свою лиху долю. Фізичні страждання й безперервне очікування страшних ночей не дозволяли йому думати про щось таке абстрактне, як смерть. Та ось одного дня хірург йому сказав, що він одужує й може поїхати поправляти здоров'я у свій маєток. Неймовірно, але обіцяний день настав.

Реальна дійсність полюбляє симетрію та всілякі анахронізми. Дальман приїхав до лікарні в найманому екіпажі, а тепер найманий екіпаж привіз його на площу Конституції. Перша свіжість осені після такого тяжкого для нього літа була наче природним символом його долі, яка здолала смерть і лихоманку. Місто о сьомій ранку ще не втратило того вигляду старого будинку, якого надала йому ніч. Вулиці були схожі на довгі коридори, площі та майдани — на патіо. Дальман упізнавав їх з відчуттям глибокої радості та легкого запаморочення; за кілька секунд до того, як усе це бачили його очі, в його уяві поставали перехрестя, афішні тумби, скромні та особливі ознаки Буенос-Айреса. У жовтому світлі народжуваного дня все поверталося до нього.

Усім відомо, що Південь починається по той бік вулиці Рівадавіа. Дальман любив повторювати, що це не просто звучна фраза і що кожен, хто переходить через цю вулицю, потрапляє до більш давнього й надійнішого світу. Сидячи в екіпажі, він шукав і знаходив поглядом між новими будівлями то заґратоване вікно, то дверний молоток, то арку над дверима, то тихий під'їзд, то затишне патіо.

У вестибюлі вокзалу він довідався, що його поїзд відходить лише через півгодини. Зненацька йому пригадалося, що в одній кав'ярні на вулиці Бразилії (за кілька метрів від будинку Іригоєна[256]) живе величезний кіт, який дозволяє гладити себе людям, наче гордовите божество. Він увійшов до кав'ярні. Кіт спав на своєму звичному місці. Дальман замовив філіжанку кави, повільно насипав у неї трохи цукру, пригубив (така втіха була йому заборонена у клініці) й подумав, проводячи долонею по м'якій чорній шерсті кота, що цей контакт між ними ілюзорний, адже вони ніби розділені склом, бо людина живе в часі, у послідовності подій, а казковий звір — в актуальності, у вічності миті.

Поїзд чекав його, зайнявши всю довжину колії біля передостаннього перону. Дальман проминув кілька вагонів і знайшов майже порожній. Він закинув валізу на сітку. Коли поїзд рушив, він відкрив валізу й не без вагання дістав звідти перший том "Тисячі й однієї ночі". Вирушити в подорож з цією книжкою, що була так тісно пов'язана з історією його лиха, було підтвердженням того, що лихо залишилося позаду, було таким собі веселим і потаємним викликом переможеним силам зла.

Обабіч поїзда місто розпадалося на передмістя; це видовище, а потім видовище садків і садиб затримало початок читання. До того ж, якщо говорити по правді, Дальманові не особливо хотілося читати; магнітна гора і джин, який заприсягся вбити свого благодійника, були, хто став би це заперечувати, чимось чудесним, але не набагато чудеснішим, аніж цей ранок і радість відчувати, що ти живий. Щасливий настрій відвертав його увагу від Шахразади та її абстрактних чудес; Дальман згорнув книжку і став просто жити.

Обід (з гарячим бульйоном, що його подали в мисочках з блискучого металу, як під час уже далеких у часі вакацій його дитинства) приніс йому ще одне тихе задоволення, яке розбудило в ньому почуття вдячності.

"Завтра я прокинуся у своєму маєтку",— подумав він і спізнав таке відчуття, ніби в ньому співіснують дві людини: одна подорожувала крізь цей осінній день знайомими з дитинства місцями, а друга була ув'язнена в лікарні й відбувала принизливі процедури. Він бачив цегляні неотиньковані будинки — довгі, з гострими кутами, вони дивилися нескінченним поглядом на нескінченну низку поїздів, які повз них пробігали. Бачив вершників на окутаних курявою сільських путівцях; бачив яри, ставки й ферми; бачив довгі осяйні хмари, які здавалися мармуровими; й усе це швидко з'являлося та швидко зникало і було схоже на сновидіння, які літають над рівниною. Йому здавалося, він упізнає дерева та поля, але він не знав, як їх назвати, бо його безпосереднє знання сільської місцевості значно поступалося знанню ностальгічному та літературному.

Кілька разів він поринав у дрімоту, й у його сновидіннях поїзд не припиняв руху. Сліпучо-біле сонце дванадцятої години дня давно стало жовтим сонцем, яке повідомляє про близьке настання вечора й незабаром перетвориться на червоне. Поїзд також став іншим; він уже не був тим поїздом, який відходив від перону, що на площі Конституції. Рівнина й час, пройшовши крізь нього, перетворили його. Тінь, яка мчала наввипередки з вагоном, простяглася до обрію. Первісну землю не оскверняли ані населені пункти, ані інші знаки людської присутності. Усе було безкраїм, але водночас якимсь затишним і, в певному розумінні, таємним. На голих луках іноді не видно було нічого, крім самітної постаті бика. Самотність була повною і, можливо, ворожою, тож Дальман мав усі підстави вважати, що він мандрує у своє минуле, а не тільки на Південь. Від цього фантастичного припущення його увагу відвернув кондуктор, який, подивившись на його квиток, попередив, що поїзд зупиниться не на тій станції, де він зупинявся завжди, а на іншій, яка буде трохи раніше і де Дальман ніколи раніше не був. (Кондуктор

почав щось довго пояснювати, але Дальман не намагався його зрозуміти й навіть не слухав, бо механізм подій його не цікавив.)

Натужно заскрипівши гальмами, поїзд зупинився, майже посеред поля. На протилежному боці колії виднілася станція — один перон під накриттям і більше майже нічого. Жодного екіпажа там не було, але начальник станції сказав, що, можливо, його можна буде найняти у крамниці, за десять-дванадцять кварталів від станції, і показав, куди йти.

Дальман поставився до цієї пішої прогулянки як до невеличкої пригоди. Сонце вже зайшло, але його останні відблиски ще освітлювали мовчазну, проте наповнену життям рівнину, й освітлюватимуть її, поки їх не зітре ніч. Дальман ішов дуже повільно, вдихаючи на повні груди пахощі конюшини. Він не боявся стомитись, а просто хотів розтягти надовше радість од цієї прогулянки.

Колись крамницю було пофарбовано червоною фарбою, але роки стерли їй на користь цей надто яскравий колір. Щось у її вбогій архітектурі нагадало Дальману гравюру, здається, він бачив її у старовинному виданні, яке мало назву "Поль і Віргінія". До загорожі були прив'язані кілька коней. Коли Дальман увійшов до крамниці, йому здалося, ніби він упізнав крамаря; але відразу зрозумів, що його обманула схожість з одним зі службовців лікарні. Коли Дальман розповів йому про свою проблему, той відповів, що накаже запрягти бричку; щоб збагатити день іще однією пригодою і згаяти час, Дальман вирішив повечеряти тут-таки, у крамниці.

За одним зі столів, випиваючи та закусуючи, сиділа гамірна компанія хлопців, на яких Дальман спочатку не звернув уваги. На підлозі, спершись спиною на прилавок, сидів, скулений і нерухомий, як нежива річ, дуже старий чоловік. Роки обточили і здрібнили його, як вода камінь або як покоління людей якусь мудру сентенцію. Смаглявий, крихітний і сухий, він перебував ніби поза часом, у вічності. Дальман дивився задоволеним поглядом на пов'язку на голові, на пончо з тонкої вовни, на

чіріпа — широкі штани з одного клаптя тканини, на чоботи зі шкіри жеребця, пригадуючи марні дискусії з людьми Півночі та серединних областей про те, що таких ґаучо тепер можна зустріти лише на Півдні.

Дальман примостився біля вікна. Ніч уже спустилася на рівнину, але її пахощі та звуки ще проникали у крамницю крізь залізні ґратки вікна. Крамар приніс йому сардини, а потім смажене м'ясо. Дальман запивав свою їжу червоним вином. Утішаючись його терпким присмаком, він лінивим і вже трохи сонним поглядом оглядав приміщення. З бантини звисала гасова лампа; відвідувачів за сусіднім столом було троє: двоє були схожі на пеонів з якогось маєтку; третій, з грубими, схожими на китайські, рисами, пив, не скинувши капелюха. Несподівано Дальман відчув, як щось легенько вдарило його в обличчя. Біля самої склянки з каламутно-зеленого скла, на смугастій скатертині, лежала кулька з хлібного м'якуша. Це було й усе, але хтось її все ж таки кинув.

Ті, котрі сиділи за сусіднім столом, здавалося, не мають до цього стосунку. Розгублений Дальман вирішив, що нічого не сталося, й розкрив томик "Тисячі й однієї ночі", ніби хотів затулитися ним від дійсності. Ще одна кулька влучила в нього через кілька хвилин, і цього разу пеони зареготали. Дальман сказав собі, що він не боїться, але було би безглуздо, якби він, іще не зовсім одужавши від своєї хвороби, дозволив якимось незнайомцям втягти себе в сумнівну бійку. Він вирішив вийти й уже підвівся на ноги, коли крамар підійшов до нього й сказав йому стривоженим голосом:

— Сеньйоре Дальман, не звертайте уваги на цих хлопців, бо вони добряче напідпитку.

Дальман не здивувався, що крамар знає його ім'я, але відчув, що ці примирливі слова лише погіршили ситуацію. До цього дурна витівка пеонів була спрямована проти людини нікому невідомої, по суті, нікого; тепер же вона стосувалася його особисто та його імені, й про це неминуче довідаються сусіди. Дальман відсторонив крамаря вбік, підійшов до пеонів і запитав, чого їм треба.

Хлопець з китайськими рисами обличчя зіп'явся на ноги, похитуючись. Стоячи за крок від Хуана Дальмана, він почав кричати на нього таким гучним голосом, ніби стояв дуже далеко. Він намагався здатися набагато п'янішим, аніж був насправді, й під цим перебільшенням ховалися жорстокість і насмішка. Обкладаючи Дальмана брутальною та сороміцькою лайкою, він підкинув у повітря довгий ніж, спіймав його на льоту й викликав його на поєдинок. Крамар тремтячим голосом сказав, що Дальман неозброєний. І тут сталося щось цілком несподіване.

Зі свого кутка старий екзотичний ґаучо, в якому Дальман побачив символ Півдня (його Півдня) кинув йому під ноги оголений кинджал. Це було так, ніби Південь вирішив, що Дальман мусить прийняти виклик. Дальман нахилився, щоб підняти кинджал, і в цю мить зрозумів дві речі. По-перше, що цей майже інстинктивний рух старого ґаучо зобов'язує його битися. По-друге, що зброя в його невмілій руці послужить не для його захисту, а для виправдання того, хто його вб'є. Кілька разів у своєму житті він бавився з кинджалом, як і всі чоловіки, проте його знання у фехтуванні не йшли далі того, що удар треба завдавати знизу, а не згори, а ніж тримати лезом усередину. "У лікарні не дозволили б, аби зі мною таке сталося",— подумав він.

— Ходімо надвір,— сказав його супротивник.

Вони вийшли, і хоч Дальман не мав надії, але не мав і страху. Переступаючи через поріг, він подумав, що померти від ножа в поєдинку, просто неба й під час шаленої атаки було б для нього визволенням, щастям і святом тієї першої ночі у лікарні, коли йому встромили голку під шкіру. Він відчував, що якби тоді йому було дозволено обрати або вигадати свою смерть, то саме таку він би обрав і таку б собі вигадав.

Дальман твердо стискає в руці кинджал, яким навряд чи зуміє скористатись, і виходить на рівнину.

Примітки

162

Стівенсон, Роберт Льюїс (1850-1894) — англійський письменник.

163

Маутнер, Фріц (1849-1923) — австрійський літератор, автор "Філософського словника".

164

Шоу, Джордж Бернард (1856-1950) — англійський письменник.

165

Честертон, Гілберт Кіт (1877-1936) — англійський письменник.

166

Блуа, Леон (1846-1917) — французький письменник-містик, теоретик символізму та неоромантизму.

167

Мате — парагвайський чай.

168

Іпуче, Педро Леандро (1889-1976) — уругвайський письменник.

169

Про славетних мужів (лат.).

170

Ломонд, Шарль Франсуа (1727-1794) — французький священик.

171

Тезаурус (скарбниця слів) (лат.).

172

Кішра, Луї Марі (1799-1884) — французький філолог, автор французько-латинських словників.

173

Цезар, Гай Юлій, (100-44 до н. е.) — давньоримський державний і політичний діяч, полководець, письменник.

174

Природнича історія (лат.).

175

Бельйо, Андрес (1781-1865) — венесуельський просвітник, поет, учений і громадський діяч.

176

Сходинка до Парнасу (лат.).

177

Патіо — внутрішнє подвір'я.

178

Отже, нічого не можна передати слухові тими самими словами (лат.).

179

Кір Великий (558-529 до н. е.) — засновник перської держави.

180

Мітридат Евпатор (121-64 до н. е.) — понтійський цар.

181

Симонід Кеоський (бл. 556-468 до н. е.) — давньогрецький поет.

182

Метродор Скепсійський (II-I ст. до н. е.) — давньогрецький філософ.

183

Кебрачо — селище, поблизу якого 28 листопада 1840 р. армія диктатора Х. М. Росаса завдала поразки війську Хуана Лавальє.

184

Локк, Джон (1632-1704) — англійський філософ-просвітник.

185

Свіфт, Джонатан (1667-1745) — ірландський церковний діяч, публіцист, сатирик.

186

Пеон — наймит.

187

Парнелл, Чарлз Стюарт (1846-1891) — ірландський політик, лідер визвольного руху, що обстоював незалежність від Англії.

188

Нішапур — місто в Східному Ірані.

189

Моду Фредерик Стенлі (1864-1917) — британський генерал.

190

Клаузевіц, Карл Філіп Ґотліб фон (1780-1831 — пруський генерал, військовий реформатор та військовий теоретик.

191

Це діло пропаще (фр.).

192

Чорних і жовто-коричневих (англ.). Так називалися частини англійської армії, що формувалися з жителів колоній.

193

Прийде Платонів рік,

Добро і зло він прожене навік.

І нас поверне до життя старого.

Всі люди — це ляльки, і їхні ноги

Хтось смикає за нитку під удари гонга.

В. Б. Єйтс "Башта" (англ.).

Єйтс, Вільям Батлер (1865-1939) — ірландський поет і літературознавець, популяризатор ірландської культури.

194

Браунінг; Роберт (1812-1889) — англійський поет.

195

Гюґо, Віктор-Марі (1802-1885) — французький письменник, драматург, поет, публіцист, громадський діяч.

196

Кондорсе, Марі Жан Антуан Нікола, маркіз (1743-1794) — французький філософ-просвітник, математик, соціолог і політичний діяч.

197

Геґель, Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831) — німецький філософ, створив системну теорію діалектики на основі об'єктивного ідеалізму.

198

Шпенґлер, Освалд (1880-1936) — німецький філософ-ідеаліст, представник т. зв. "філософії життя" — ірраціоналістичної філософської течії кінця XIX — початку XX століття.

199

Віко, Джамбаттіста (1668-1744) — італійський філософ, поет, літературознавець.

200

Гесіод — давньогрецький поет VIII—VII ст. до н. е.

201

Лінкольн, Авраам (1809-1865) — президент США, убитий у театральній ложі.

202

Дюпен, Оґюст — персонаж кількох новел Е. А. По.

203

Талмуд — засаднича книга юдаїзму.

204

Багатокімнатний номер у готелі (фр.).

205

Флад, Роберт (1574-1637) — англійський лікар і окультний філософ.

206

Книга Творіння (давньоєвр.) — пам'ятка кабалістичної філософії.

207

Ваал Шем, Баал Шем, баалшем (з івр. "володар імені [Бога]") — кабаліст-практик, чудотворець єврейського фольклору.

208

Чотирибуквіє (грецьк.) — чотири літери, які складають один з десятьох епітетів Бога Ягве.

209

П'ятикнижжя — звід з п'яти книг, що складають Тору — священну книгу юдаїзму.

210

Гебрейсько-грецький тлумачний словник (лат.).

211

Лейсден, Йоган (1624-1699) — нідерландський теолог і гебраїст.

212

Геометричного характеру (лат.).

213

Діана в римській міфології — богиня полювання і природи.

214

Янус — в давньоримській міфології — дволикий бог дверей, входів, виходів, а також початку й кінця.

215

Аватара — перевтілення індуїстського бога Вішну в різні істоти.

216

Бьоме, Якоб (1575-1624) — німецький філософ-містик.

217

Тут: щоб подати приклад іншим (фр.).

218

Ібн Езра, Мойсей (1055-1139) — іспанський гебрейський поет.

219

Парменід (VI—V ст. до н. е.) — давньогрецький поет і філософ, основоположник елейської школи.

220

Маймонід (Моше бен Маймон, 1135-1204) — гебрейський середньовічний філософ.

221

Вергілій, Марон Публій (70-19 до н. е.) — римський поет.

222

У занепаді начебто була якась надійність.— Т. Е. Лоуренс. "Сім стовпів мудрості", CIII (англ.).

223

Данте Аліг'єрі (1265-1321) — італійський поет, автор ряду філософсько-політичних творів.

224

Саторніл, або Сатурній Антіохський — сирійський гностик (бл. 125 р.).

225

Карпократ (перша пол. II ст.) — александрійський філософ.

226

Книга проти всіх ересей (лат.).

227

Синтагма (лат.).

228

Христос і Юда (швед.).

229

Таємні спасителі (швед.).

230

Таємний спаситель (нім.).

231

Робертсон, Фредерик Вільям (1816-1853) — англійський богослов.

232

Бореліус запитує з іронією: "А чому він не відмовився відмовлятись? Чому не відмовився відмовлятись від відмовляння?"

233

Евклідес да Кунья (Кунья, Евклідес де (1866-1909) — бразильський письменник.) у своїй книжці, не відомій Рунеберґові, зазначає, що для єресіарха з Канудоса, Антоніу Консельєру, доброчесність "була майже нечестям". Аргентинський читач пригадає аналогічні уривки з творів

Альмафуерте (справжнє ім'я — Педро Боніфасіо Паласіос, 1854-1917) — аргентинський поет.). Рунеберґ опублікував у символістському журналі "Шю інзеґель" розлогу описову поему "Таємна вода". У перших строфах розповідається про події вельми клопітного дня; в останніх описується, як поет натрапляє на замерзлий ставок; він робить висновок, що тривале існування цієї мовчазної води гасить нашу схильність до насильства й у якийсь спосіб дозволяє його та спокутує. Поема закінчується так: "Вода в лісі блаженна; а нам дозволено бути злими й страждати".

234

Морис Абрамовіц зазначає: "Ісус, на думку цього скандинава, завжди перебуває у виграшній ролі; його поневіряння, завдяки мистецтву друкарів, здобули багатомовну славу; його тридцятитрирічне перебування серед людей було, в загальному підсумку, таким собі дачним відпочинком". Ерфйорд, у третьому додатку до "Cristelige Dogmatik" ("Християнської догматики") спростовує це судження. Він зазначає, що розп'яття Бога не припинилося, бо хоч воно й відбулося в часі один раз, проте безперервно повторюється у вічності. Юда досі одержує свої срібняки й не перестає цілувати Христа, досі кидає срібняки у храмі, досі накидає собі на шию зашморг на залитому кров'ю полі. (Щоб обґрунтувати це твердження, Ерфйорд посилається на останній розділ першого тому "Виправдання вічності" Яромира Гладика.)

235

Непогрішність (лат.).

236

Людськість (лат.).

237

Кемніц, Мартін (1522-1586) — німецький теолог.

238

Мартенсен, Ганс Лассен (1808-1884) — данський богослов.

239

Бен Азаї, Симеон (II ст.) — гебрейський релігійний діяч.

240

Джованні з Вітербо (1432-1502) — італійський чернець-домініканець.

241

Мідрашім — коментатори Талмуда.

242

Ф'єрро, Мартін — ґаучо, герой поеми Хосе Рафаеля Ернандеса Пуейрредона.

243

Аменофіс IV (Аменхотеп IV, 1424-1388 до н. е.) — єгипетський фараон.

244

Геродот (484?-420? до н. е.) — давньогрецький історик.

245

Рабан Мавр (780?-856) — церковний діяч і теолог.

246

Флавій, Йосиф (37-бл.100) — римський історик.

247

Ґреґоровіус, Фердинанд фон (1821-1891) — німецький історик античності та Середньовіччя.

248

Міклошич, Франц (1813-1891) — австрійський мовознавець-славіст.

249

Бубер, Мартін (Мардохай) (1878-1965) — гебрейський релігійний філософ і письменник.

250

Хезліт, Вільям (1778-1830) — англійський критик і публіцист, теоретик романтизму.

251

Амаро, Хуан Франсиско — персонаж новели Борхеса "Друга смерть".

252

Земний світ — дзеркало гри (лат.).

253

Дю Канж, Шарль (1610-1688) — французький літератор і лексикограф.

254

Крус, Хуан де ла (Сан-Хуан де ла Крус, справжнє ім'я — Хуан де Йепес-і-Альварес, 1542-1591) — іспанський поет-містик і теолог, чернець-кармеліт.

255

Катріель — муніципалітет на півночі Аргентини.

256

Іригоєн, Іполіто (1852-1933) — аргентинський державний діяч, президент країни (1916-1922 та 1928-1930), 5 лютого 1921 р. підписав декрет про визнання УНР.